Zaborona ukrains'koho slova
v Rossii

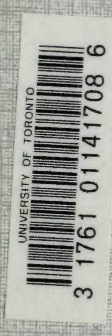

ЗАБОРОНА УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА
В РОСІЇ

Реферат петербурської академії наук в справі знесеня заборони українського слова, з додатком "Історичної записки" К. А. Воєнского і вступним словом проф. М. Грушевського

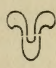

СКРЕНТОН, ПА.
ВИДАВНИЦТВО ПРОСЬВІТНОЇ КОМІСІЇ
РУСЬКОГО НАРОДНОГО СОЮЗА
1916.

Як звісно, комітет мінїстрів з кінцем 1904 р., застановивши сь над заборонами української мови в Росії, поручив мінїстрам осьвіти і внутрішнїх справ, засягнувши гадки в сїй справі київського ґенерал-ґубернатора, академії наук і унїверситетів київського і харківського, застановити ся над сими заборонами і свої гадки в сїй справі, разом із гадками запитаних інституцій, подати під розвагу комітетови мінїстрів. Всї запитані інституції висловили ся за знесеннєм заборон українського слова. Опублїкований академією наук меморіял, предложений нею в сїй справі мінїстрам, знайомить нас близше зі становищем, яке зайняла в сїй справі найвища наукова інституція Росії, з її поглядами й мотивами. Меморіял вийшов "на правах рукописи", то значить зістаєть ся виданнєм дуже рідким, мало приступним. Тому ми уважаємо потрібним познайомити з ним нашу публїку.*)

Запитана мінїстрами, академія вибрала комісію, до котрої увійшли Т. Корш як голова, А. Фамінцин, В. Заленский, Ф. Фортунатов, А. Шахматов, А. Лапо-Данилевский, С. Ольденбурґ як члени (самі Великороси, з виїмком ак. Заленского). Головним референтом був ак. Шахматов, звістний специялїст від історії язика й староруського письменства; він головно, а також ак. Корш потрудили ся над меморіялом, предложеним комісією академії і потім предложеним академією комітету мінїстрів. До участи в своїй роботї комісія запросила також декого з петербурських Українців, що й предложили свої записки по ріжним питанням українського слова й української національної справи в Росії, і академія видрукувала їх між але-

*) Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатного слова, Спб., 1905, ст. III+96 (Напечатано по распоряженю Имп. Академіи Наукъ, Мартъ 1905).

ґаламн до свого меморіялу. Вислід, до котрого приходить академія на підставі рефератів своїх членів і згромадженого ними матеріялу і предкладає міністрам, такий: "Імператорська Академія Наук, обзнайомивши ся з рефератом комісії, не може не признати, що цензурні ограничення малоруського друкованого слова, які й почали ся доперва від 1863 р., не були викликані якимись небезпечними для одности Росії змаганнями малоруського народа чи його інтеліґенції. Рівнож і тепер ніщо не вказує на істнованє таких змагань. Правительственні розпорядження, що підтяли свобідний розвій малоруської літератури, по перше — не дали досї визначити ся обопільним відносинам великоруської й малоруської літератури, котрі — в тім переконана Академія Наук — не розминуть ся анї в своїх цілях анї в напрямі; по друге, викликали неприродний зріст малоруської літератури в Галичині — літератури, в значній мірі ворожої Росії. Тепер сї правительственні роспорядження служать джерелом сильного і зовсім природного незадоволення осьвічених верств малоруської людности Росії. Окрім того вони шкодять інтересам сільської людности Малоросії: розповсюдженнє книжок реліґійно-морального, педаґоґічного, загально-інструктивного змісту затримуєть ся або повним незнаннєм, або недокладним знаннєм великоруської книжної мови серед Малоросіян. Все отсе дуже неґативно відбиваєть ся на інтересах всього руського народу".

Академія підносить, що переслїдуваннє книги не за зміст, а за форму (мову) противить ся російському законодавству; що тільки "збіг нещасливих обставин" міг піддати гадку заборони цілого язика і откройовання української правописи; в кінці, що сама форма тайних адміністрацийних розпоряджень, а не законів, для заборон української мови вказує на те, що вони не були відповідно передумані в законодатних інстанціях. Академія тому "думає, що неминуче потрібно тепер же знести розпорядження 1876 і 1881 р." "Заразом усе вище сказане привело Академію Наук до переконання, що малоруська люд-

ність повинна мати таке ж право як і великоруська, говорити публично і друкувати на своїй рідній мові".

Ся опінія академії дає резюме реферату академічної комісії, який подаємо низше в цілости, як дуже інтересний, не тільки з публіцистично-політичного становища документ, а й цінний з наукового погляду твір. (Особливо галицькі москвофіли могли б з нього дуже багато навчити ся!). Як побачать наші читачі, реферат сей стоїть на ґрунті окремішности українського народа, його мови й письменства, його історичної традиції й права на свобідний культурний розвій. Нема й сліду теорій про якийсь провінціяльний характер українського язика чи народности супроти великоруської; реферат виразно трактує як рівнозначні одиниці нарід "великорусскій" і "малорусскій", "языкъ малорусскій" і "языкъ великорусскій" — нема мови про народність і язик "общерусскій", що так недавно ще пишав ся на сторонах писань навіть учених із значними іменами. Академіки з цілою рішучістю доводять те, що доводили оборонці українського слова, що "общерусскій" язик не істнує і не істнував ніколи на памяти історії, що т. зв. "общерусскій литературный языкъ" — язик великоруський; що польська інтриґа, котрою толковано початки українського національного руху — міт, непорозуміннє, сотворене в значній мірі самою-ж "польською інтриґою", і т. и. Можна пожалувати, що такого становища, таких поглядів на нашу національну справу петербурська академія не зазначила скорше, коли наші голоси в обороні національних прав і національного розвою, серед безустанних лайок, глуму й інсінуацій стрічали ся з таким завзятим мовчанєм авторітетів російської науки, з невеликими виїмками. Тоді такий голос академії міг би мати невелике значінє; тепер, коли національні відносини рішають ся не науковою діспутою, а иншими чинниками, він такого ефекту мати не буде — але без значіння він не зістанеть ся..

Я не буду входити тут у деталї сього реферату — ні чисто наукового, ні більше публіцистичного характеру, що вимагали

би певного доповненя, спростовання або застереження. Маю ціль чисто інформаційну. Не спиняючи ся більше на академічнім рефераті, який подаєть ся в цілости, спиню ся коротенько на долучених додатках (також не входячи в їх критику), що займають більше як дві третини академічного видання.

З них один — урядову записку К. Воєнского, урядника з "Главного управленія по дѣламъ печати" про заборони українського слова подаємо в цілости. Крім неї цензурній практиці присьвячений більший реферат П. Стебницького (с. 29—45). Коротко згадавши про становище росийського правительства до українського слова від часів Петра, автор близше слідить історію переслідування українського слова від р. 1863. Цікавою ілюстрацією являєть ся статистична дата, що з 230 рукописів, предложених цензурі київським видавничим гуртом у 1895—1904 р., тільки 80 вийшли з цензури о стільки можливо, що їх іще можна було надрукувати! Ол. Лотоцький дає короткий огляд українського літературного руху XIX в., в Росії й Австрії. Ол. Русов виясняє значіннє українофільства та доводить його нешкідливість із політичного становища; більше меньше такий зміст має також реферат П. Саладилова. С. Русова виясняє велику шкідливість заборони української книжки для народньої осьвіти: вказує на те, що росийські підручники, популярні книжки й шкільна наука не приступні українським дітям і селянам, і заборона українського слова має результатом далеко більший процент неписьменних і рецидивістів неписьменности (що забувають всякі результати шкільної науки) на Україні в порівняннию з великоросийськими ґуберніями (там % неписьменних у ліпших ґуберніях спадає низше 20%, в українських не йде низше 50%). Туж саму сторону питання осьвітлює в коротенькій записці В. Науменко. Залучений лист В. Леонтовича до Д. Мордовця вказує на неможливе, нелюдське положеннє українського інтеліґента, коли його силоміць змушують до писання по великоруськи. "Коли я хочу сказати щось варте того, аби його предложити читачеви, я не

можу сього зробити инакше як українською мовою" — пише сей, по його власним словам в повні на російській культурі вихований український інтеліґент. "Мнѣ омерзительно было бы сводить свою роль какъ писателя на роль болтуна зарабатывающаго деньги мертвеннымъ пустословіемъ, и вотъ почему я не могу писать по русски. По русски у меня все выходитъ мертвенно, блѣдно, несодержательно, даже неграмотно".

В кінці подано обчисленнє української народности Ол. Русова (числить на 31—2 міліони) і передруковано з час. "Гражданинъ" ч. 9 звісний лист "бывшого исправника, изъ дворян" Е. Ш. про розповсюдненнє на Україні революційних українських видань і потребу дозволу українського слова, щоб дати можливість осьвіти народу на леґальній основі.

Такий зміст сеї цікавої й важної з кождого погляду публікації.

М. Грушевський.

РЕФЕРАТ

Комісії у справі знесеня заборони українського друкованого слова

Комісія в справі зміни утиску українського друкованого слова під предсїдательством академіка Ф. Е. Корша, зложена з академіків В. В. Заленского, А. С. Лаппо-Данилевского, С. Ф. Ольденбурґа, А. С. Фамінцина, Ф. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова, розглянувши всесторонно питанє, предложене комітетом міністрів Академії Наук, прийшла до висновків, предкладаних отут увазї Загального Збору. В часї своїх засїдань Комісія дістала кілька цінних заміток, якими вона одначе вспіла лиш на стільки покористувати ся, що вставила в свій реферат відсилачі до них у відповідних місцях; находячи-ж у тих замітках багато важного матеріялу, вона вважала корисним предложити їх як додатки до реферату.

Перші відомі нам проби вживаня української мови в письменстві відносять ся до XVI ст., в якім можна вказати хоч би на Пересопницьке Євангеліє, написане зрештою далеко не на чистій мові. Та в сїм випадку важна не стільки чистота народньої мови, скільки сьвідомий нахил перекладачів (бо зразу розходило ся лише про переклади) до передачі тексту сьв. Письма і инших книг духовного змісту в формі, доступній розуміню більшости. Коли пристосованє народньої мови до літературних потреб не переводило ся консеквентнїйше і ширше не лиш у XVI, але і в XVII ст., то стараня перекладачів і письменників, що звертали ся не до самих наукових праць, по части умисно, по части несьвідомо були паралізовані істнованєм загально принятої письменної мови, так званої славяно-руської, яка в той час підлягала вже в Росії вплививи місцевої

мови з більшою або меншою примішкою північних, полудневих і західних елементів, ріжнородних відповідно до походженя памятників. Зовсім природно, що ті народні елементи втискали ся мало-помалу що раз сильнійше в ту книжну мову і зміняючи її ріжними способами довели до відрубности книжної мови Полудня від книжної мови Півночи. Взірцями тої полудневої мови можуть послужити в XVII ст. не лише численні твори богословської літератури, особливо проповіди, але також релігійно-полемічні і навіть богослужебні книги, що виходили з під пера учителів і бувших учеників "Київо-Могилянської Колєгії". До українських елементів прилучували ся на Полудні не рідко і західно-руські, т. є. по части білоруські, по части північно-українські, з яких іще в XIV ст. витворив ся канцелярийний язик Литовського Князївства, а також польські, що втискали ся в літературу з перекладів св. Письма і инших релігійних книг із польської мови та з судових і инших офіціяльних документів правобережної України. З останнього жерела втиснуло ся доволї багато польщини і в чисто народню мову, яка не вважаючи на згадані вже змаганя деяких популяризаторів, грала тодї далеко підряднійшу ролю як на Півночи тому, що українська інтеліґенція XVI і XVII ст. складала ся переважно з членів козацької старшини, яка виховувала ся на половину по польськи, а деколи й цілком по польськи, та черпала звідти аристократичні погляди, що різко відділяли її від простого козацтва.

Описана висше українська книжна мова була занесена в другій половині XVII ст. і на Північ українськими вченими богословами, що перейшли в Москву, де їх "западництво" найшло ґрунт, підготовлений до певної міри близькими зносинами деяких бояр із Поляками в часї внутрішнїх завірюх (Смутное время) і зовсім природно, що пр. Сильвестер Медведєв писав так само, як його учитель Симеон Полоцький, із якого творів позволяв він собі навіть на дуже безцеремонні позички. Та сей вплив був лише поверховний і короткий; в пев-

них верствах суспільства, особливо в тих, що тримали ся старини, він стрітив ся з рішучим відпором, як згіршене, основане на "единоуміи съ папою и съ римскимъ костеломъ" тому, що багато тодішніх московських людий кепсько відріжняли кількох ополячених українських грамотіїв від Поляків. З тої причини задля охорони "правовѣрія" і єдности "Восточной Православной Церкви" за Петра Великого заборонив св. Синод друкувати церковні книги "не согласно съ великороссійскими печатьми", "дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Церкви Восточной противности произойти". З той самої причини сьв. Синод не тілько не дозволив 1769 р. друкувати полуднево-руські букварі, але приказав навіть відібрати ті, що були в руках, тому, що букварі уходили в тих часах за церковні книги і друкували ся "благословеніемъ всего освященнаго собора". Через духовенство йшло також зміцнене великоруського елементу в викладах Київської Духовної Академії, переводжене рішучо ректором Самійлом Миславським, що і вдало ся вповні під впливом доволі значної вже на той час великоруської літератури, якої мова виперла з кінцем XVIII ст. цілковито вмираючу вже славяноруську мову. В загалі-ж українська література не підпала в XVIII ст. ніяким обмеженям, а українська народня пісня користувала ся в другій його половині широким розповсюдненєм у Москві й у Петербурзі, як видно приміром із тодішніх співаників. Правда, з того часу ми не знаємо ніяких українських літературних памятників, крім комічних інтермедій і вірш ріжного змісту, поздоровних, сатиричних і любовних, але причина того лежить тільки в зазначенім висше погляді на українську мову, як на простонародню, негідну допущеня до літератури і нездібну служити її знарядом — обставина, наслідком якої ми не находимо простої мови і в великоруській літературі поза комедією.

Першою серіозною пробою ужити чисто-українську мову для літературних цілий, зрештою серіозною радше обємом, ніж змістом, була "перелицьована" Енеїда І. П. Котляревського.

видана 1798 р., за якою пішли вже в XIX ст. його-ж комедії "Наталка Полтавка" та "Москаль Чарівник". У тих комедіях звертає на себе увагу між иншим насмішливе відношенє автора до тої українсько-польсько-великоруської мови українських канцелярій, на якій написані в початку XVIII ст. і деякі твори зовсім не офіціяльного характеру, прим. історичні. Належить зазначити також його глибоку симпатію до української народности і української мови, якою він користував ся не тільки в тих творах, але і в "Оді до князя Куракіна". Таким симпатичним відношенєм до української народности в її чистім, не підробленім виді, якою вона проявляєть ся в "хлопі", Котляревський відріжнюєть ся різко від попередніх діячів української літератури і вже з тої причини належить признати його першим українським "народовцем" та батьком української літератури і то не лише белєтристичної, але й наукової тому, що він полишив рукописні "Замітки" про деякі українські звичаї. Його приклад звернув увагу земляків на окремішности української народности, особливо в словесних її творах, і викликав багато творів віршем і прозою, написаних по українськи та перенятих співчутєм до простого народа з його етноґрафічними окремішностями. Першою працею що до збираня українського пісенного матеріялу був збірник князя Цертелева, що вийшов 1819 р. За ним слідували збірники Максимовича, Метлинського і довгий ряд инших, що не перериваєть ся до наших днів. Із письменників того напряму можна назвати Квітку, знаменитого оповідача, що злучив у собі характеристичні риси українського духа — гумор і чулість; Петра Артемовського-Гулака, автора бистроумних віршів; Гребінку, що писав повісти і вірші; байкаря Глібова. У Квітки ми подибуємо пробу розмови з простим народом на його мові про важні для нього питаня, моральні, суспільні й економічні: се—його "Листи до любезних земляків", числом 4. В загалі Квітка був уже в повні сьвідомим народолюбцем або, як би сказали про нього, коли б він жив пізнійше, українофілом що не тілько лю-

бив свій нарід, але й стремів до його просьвіти без затрати відрубних його окремішностий. Про українську мову він пише Максимовичеви ось як: "Ми повинні застидати і примусити до мовчанки людий з чудними поглядами, які проповідують голосно, що не можна писати тою мовою, якою говорить 10 міліонів, яка має свою силу, свою красу, що не може бути віддана на иншій мові, свої звороти, гумор, іронію і все, як у годящої мови".

Квітка був родом із Харкова. Артемовський-Гулак був професором і потім ректором харківського університета, де до занять українською мовою заохочували також Срезневський в характері професора славянських мов, Метлинський, що був тоді адюнктом, пристрасний любитель усього українського і збирач українських пісень, і Костомарів, що займав там скромну посаду підінспектора. В сорокових роках інтерес до української народности перейшов разом із Метлинським та Костомаровим із Харкова до Київа, де в 1846 року повстало Кирило-Методієвське брацтво під предсїдательством Костомарова з удїлом Білозерського, Миколи Артемовського-Гулака, Навроцького, до яких прилучили ся трохи пізнійшо Маркович (пізнійше муж знаної письменниці Марка Вовчка) і ин. Українофільство того товариства носило демократично-освободний характер виражений в боротьбі з кріпацтвом, і опирало ся на панславістичних основах, бо його члени мріяли про єдність між славянськими племенами, серед яких вони домагали ся самостійного становища для Українців. Та правительство признало такі мрії політично небезпечними і покарало більше або меньше тяжко його членів, а навіть декого з їх близьких знайомих, прим. Куліша і Шевченка. Що тикаєть ся великоруських письменників, то одні з них не звернули ніякої уваги на своїх українських братів, инші знов не тільки віднесли ся до них прихильно, але й давали їм місце в своїх виданях. Так статя Квітки проти Максимовича про українську правопись, зрештою писана по великоруськи, появила ся в "Маякѣ", а

його українські оповіданя: "Салдацький патрет" і "Божі діти" надруковані в "Утренней Звѣздѣ", а його переклад "Полтави" Пушкіна — по части також там, а по части в "Московскомъ Телеграфѣ". Свій альманах українських творів ріжних авторів збирав ся Гребінка випускати частинами при "Отечественныхъ Запискахъ" Краєвского, але найшов перешкоду в Бєлїнскім, що завідував відділом лїтературної критики. Відношенє цензури до української лїтератури було таке саме, як і до великоруської. "Байки" Глїбова найшли собі місце навіть в офіціяльних "Черниговскихъ Вѣдомостяхъ". Так отже Українцї, як народовцї і демократи, находили собі в початку XIX ст. до 40-вих років співчутє природно лиш у тих великоруських письменників, що були найвільнїйші від західно-аристократичного відтїнка, властивого значній частинї великоруської лїтератури 20-их. 30-их і початку 40-их років, т. є у тих, що уходили в очах своїх противників, і по части справедливо, за вістунів реакції. Тим поясняєть ся згірдливий і навіть ворожий погляд на них "западників", що проявив ся особливо різко в незаслуженій і крайне сторонничій рецензії Бєлїнского з нагоди збірника "Ластівка", виданого Гребінкою в 1841 р.: "Хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума"! Навіть учений видавець і коментатор Бєлїнского, С. А. Венґеров, поясняє сей згірдливий відзив знаменитого критика його "безсознательно-пренебрежительнымъ отношеніемъ къ мужицкому и простонародному", яке видно в нього і в инших випадках. Ся аристократична закраска, замітна в великоруській лїтературі аж до 50-их років, не була очевидно чужа й українській інтелїґенції, що числила в своїх рядах багато потомків козацької старшини, але не виявляла ся на українській мові власне тому, що ті аристократи, правдиві і самозванцї, тягнули до своїх великоруських товаришів і вважали обовязковою погорду до простонародньої мови, якої, сказавши по річи, деякі з них і не знали. Через те в справі демократизму україн-

ська література перегнала великоруську на 50 літ. Звідси й відповідна близькість старших українських письменників до тих великоруських, що тішили ся негарною репутацією у московських і петербурських лібералів. Але в дійсности українська література до половини 40-их років відзначала ся від великоруської власне лише своїм глибоким, консеквентним демократизмом, що в повні зрозуміле, бо українську народність представляли тоді тільки низші верстви; а в инших своїх стремлїнях і в складї своїх діячів українська література була так само ріжнородна, як великоруська. Робітниками на її ниві являли ся люди найріжнороднїйших напрямів і станів: Котляревський — офіцер, рішучий монархіст і консерватист, Квітка — дідич, також таких самих поглядів, Петро Артемовський-Гулак — професор російської історії і також нї трохи не вільнодумець, Гречулевич (якого проповіди у другім виданю були привитані "Русскою Бесѣдою", орґаном московських славянофілів кінця 50-их років) — сьвященник, що щиро заходив ся над духовною просьвітою своїх вірних, які говорили тільки по українськи, і т. д. Буря, що скоїла ся над Кирило-Методієвським брацтвом приблизне таким самим способом, як над кружком Петрашевского, показала великоруським лібералам, що Українцї—то не самі нетямучі і закостенїлі мужики та любителї тих мужиків із усею їх темнотою, а правительство добачило в намірах брацтва признак того, що шкідливі течії проникли і в ту, доси — як воно думало — індіферентну верству, і навіть переборщило значінє того відкритя. Та в дійсности і Кирило-Методієвське брацтво не було такою характеристичною появою, з якої можна би було означити відрубні риси тодїшнього українофільства: головною прикметою того напряму був просто літературний і народньо-виховуючий рух полудневої галузи руського народа, яка признала себе етноґрафічною величиною, окремою від північної галузи, що мала свою самостійну минувшину і через те набула права на розвиток не тільки тих прикмет, якими вона зближаєть ся до руського племени

в загалї, але і своїх окремішностий від політично пануючої його части, зовсїм так само, як та пануюча часть розвиває свої окремішности від своїх полудневих співплемінників, — рух, що вспів уже дещо витворити в користь полудневo-руського народа, значить, в користь цїлого руського племени.

Після всього сказаного буде зрозуміло, скільки житя й енерґії повинно було внести в діяльність заступників української народности те пробуджене цїлої російської суспільности, яким визначаєть ся друга половина 50-их років. Все те, про що ще недавно ледви сьміли мріяти передові російські мужі, здавало ся, готово було сповнити ся. Почали ся розмови про близьке визволене селян. Коли вичікуване того великого правительственного акту розбуджувало найсьвітлїйші і далеко йдучі надії серед Великорусів, то який же був настрій українського народа, і в його діячах, цїлковито відданих демократичним ідеалам, і в селянській масї, що памятала ще свободу відібрану в неї всього сто лїт із чимось тому назад? І ось перед початком 60-их років ми бачимо небувале оживлене в українській лїтературі. Почало появляти ся багато книг ріжнородного змісту на українській мові не тільки на Україні, але і в Москві, в Саратові, особливо-ж у Петербурзї. Так у 1857 р. появили ся перші оповіданя Марка Вовчка, що представляли сумне положене українського простонародя, головно кріпаків: драматичні твори Ващенка-Захарченка; збірник Миколи Гатцука "Вінок рідного поля", друкований у Москві, в друкарні Каткова, видуманою впорядчиком азбукою, якої він тримав ся і в своїй пізнїйшій книжцї (1863 р.) "Українська абетка". Надрукований у тім самім 1857 р. по великоруськи історичний роман Кулїша "Чорна Рада" (в "Русской Бесѣдѣ") вийшов і по українськи в 1859 р., коли вийшов і "Малорусскій литературный сборникъ" Д. Л. Мордовця і ин. Між 1860 і 1863 р. включно видано кілька дешевих книжочок для просьвіти простого народа: букварі ("граматки"), як "Домашня наука" Шейковського, відомости з космоґрафії і природних наук, як

"Дещо про сьвіт Божий" і т. и., і сам Катков збирав гроші на такі виданя. В 1861—1862 виходив науково-літературний журнал "Основа" під редакцією Білозерського. В тім самім 1861 р. поручено було офіціяльно Кулішеви перекласти на українську мову "Положеніе о крестьянахъ". Можна було надіяти ся повного розцьвіту української літературної мови, оправданої початкової науки українського простого народа при помочи його рідної мови...

Правда, під той час на горізонті внутрішньої політики збирали ся чим раз частійше грізні хмари, з яких можна було надіяти ся грому, але не в сторону України. А тимчасом та буря неждано негадано обірвала ся по части і на ній. Для виясненя сього дивного "похмелья во чужомъ пиру" належить вернути ся від 1863 р. кілька літ назад. В ту саму пору, як Росія приготовляла ся до визволеня селян, Польща мріяла про визволенє з під російського ярма, і польські дідичі правобережної України задумали покористувати ся тими надіями для цїли польської справи, переконавши правительство, що визволенє селян поведеть ся лиш тодї, коли вони будуть доволї просьвічені, і випросивши таким способом дозвіл на закладанє сільських шкіл при дідичівських дворах. В Київі повстало майже шкільне товариство для розширеня польщини в селянській верстві. Київські студенти Українцї відповіли на ті вигали в 1859 р. закладанєм недільних і инших приватних шкіл, до яких швидко прилучила ся народня школа в Білій Церкві, відкрита за почином о. Лебединцева, катехита тамошньої ґімназії, опісля протоєрея Софійського собору, оборонця уживаня української мови при научуваню простого народа і в проповіди і перекладу сьв. Письма на сю мову. В тих школах учено і на українських і на великоруських книжках. Поляки обвинуватили тодї учителїв тих шкіл у пілюджуваню селянства до революції, прозиваючи їх при тім хлопоманами, — прозвіщем, прикладаним опісля до українофілів і деякими великоруськими "охранителями", хоч воно було винайдене польськими дідича-

ми для означеня своїх власних демократів. Попечитель київського наукового округа, М. І. Пирогов підсьміював ся над тими доносами, висновуючи з них лиш те, що школи, значить, розвивають ся гарно; та адміністрація дала себе піддурити, наслїдком чого були такі дивезні явища, як приміром, що Кулїшева "Граматка", свобідно продавана на лївім березї Днїпра, була заборонена на правім. Неправдоподібне, але правдиве, що Поляки в боротьбі з українськими недільними школами найшли собі сторонників серед висшого київського духовенства. Спільними силами того чудного союза був усунений з київського університета щирий прихильник недільних шкіл, популярний між студентами професор російської історії Павлов, що був по назначеню Пирогова інспектором тих шкіл, але накликав на себе неприязнь київського, опісля петербурського митрополита Ізидора своїм вільнодумством, яке позволило й Полякам окричати його безбожником та космополїтом. Немов на те, аби зміцнити неприродність того походу проти української школи, до числа її ворогів приступила і редакція жидівської ґазети "Сіон", яка й перша обвинуватила Українців у "сепаратизмі". Те слівце було заразісїнько підхоплене Катковим і, на жаль, Іваном Аксаковим. На ту пору, в 1862 р., випали петербурські пожежі, які Катков приписав у значній мірі недільним школам. Наслїдком такого доносу замкнено ті школи в цїлій Росії, і до 1863 р., коли вибухло польське повстанє, в полуднево-західній Руси опинила ся народня просьвіта майже цїлковито в польських руках. Правда, в 1862 р. ще тримала ся руська школа в Білій Церкві, і київський митрополит Арсеній приказав сьвященникам своєї митрополії заводити приходські школи, але в ту пору, як і тепер, ті школи значили ся більше на папері, а де й були, ледви животїли нужденно. Одначе петербурські українофіли тим меньше падали духом, що найшли енерґічного оборонця української народньої просьвіти в особі мінїстра нар. просьвіти Головіна, назначеного по рекомендації розумного, осьвіченого і лїберального велико-

го князя Константина Николаєвича. Головін рішучо стояв за допущенєм української мови до низших шкіл і за ширенєм євангелія в українськім перекладї, яке й було перед тим предложене Морачевським правительству для дозволу. Для підготовленя народніх учителів була отворена в Київі "Временная педагогическая школа", в якій більшість доцентів, і при тім добровільних та безплатних, складала ся зі студентів, що вчили недавно в недільних школах; та уряджене сільських шкіл, думку про які селянство приймило прихильно, не могло збути ся без співучасти дідичів, а на неї очевидно не можна було числити. Видаванє українських книжок ішло по давньому і дехто з українофілів почав добивати ся навіть заведеня української мови в українські школи не як помічної, але як головної, і для піддержуваня сих домагань була надрукована в "Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія" статя Лавровського про самостійність української мови ("Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями"). Одначе заходи Головіна чим раз частїйше розбивали ся о супротивлене міністра внутрішнїх справ Валуєва, і сьв. Синода з митрополїтом Ізидором на чолї. В письмі до Головіна з 18 липня 1863 р. Валуєв виступає проти його заступництва за права української мови вказуючи, що буцїм то такої мови й нема, а називають українською великоруську мову, лише попсовану польською, та що наміри Українців не тільки сходять ся з намірами Поляків, але ледви чи й не визвані польскою інтриґою. Коли не були би знані дійсні дати тодїшнїх подій, трудно було би повірити, що се сказано в пів року після появи польських повстанчих ватаг. При порівнаню доносів тих самих Поляків, які тодї вже в повнї розкрили свої карти, мимовільно нагадують ся знамениті слова ксьондза в комедії Бомарше: "Брешіть, брешіть; із того все хоч дещо лишить ся." Та дуже правдоподібно, що думка про злуку українського лїтературного руху з полїтичним польським піддана не діячами будучого повстаня, що було

би й дивне, але що справа не обійшла ся без участи таких осіб, що знали близько ще недавно перед тим модне серед українських Поляків "балаґульство" і "козакофільство", що полягало на зверхнім наслідуваню українських селян та давніх козаків, а що відбило ся в творах Мальчевского, Залєского, Чайковского (Садикпаші) і особливо—Тимка Падури, які не довели одначе до найменьшого зближеня між польськими дідичами і їх українськими кріпаками. Як би там не було, а вороги духової самостійности українського племени, і чужі й свої, добили ся того, що українській літературі задано тяжкий удар. Цікаво, що безпосередною його причиною не був ніякий противдержавний твір на українській мові, але згаданий висше переклад євангелія, старанно, побожно і вміло доконаний інспектором ніжинського ліцея, Пилипом Семеновичом Морачевським, який дивив ся на свою працю як на богоугодний подвиг. Коли той переклад, горячо одобрений і поручений Академією Наук, передано під благословенє св. Синода, він був звідти висланий для оцінки і відзива калужському епископови Якову Миткевичови, шефови жандармів князеви Долгорукому і київському ґенерал-ґубернаторови Анненкову. Перший з них із разу схиляв ся до одобреня праці Морачевського, але опісля піддавши ся посторонніх впливам, оголосив його непотрібним побіч великоруського перекладу, зрозумілого буцім то кождому Українцеви; другий висловив ся умірковано і неозначено; третій признав переклад "опаснымъ и вреднымъ" тому, що істнованє окремої української літератури, якої дозвіл випливає з дозволу надрукованя сьв. Письма на українській мові, потягне за собою відірванє України від російської держави (чим, скілько відомо, повторив докази свойого попередника, Васильчикова). Нема що й додавати, що сьв. Синод не дав свойого благословеня на оголошенє перекладу Морачевського. Але справа не обмежила ся тою відмовою. Думка, висловлена Анненковим, увійшла в ужитє деяких правительственних сфер і 20 червня 1863 р. вийшло розпорядженє міністра внутрішних справ, удостоєне

царського одобреня, про здержанє друкованя релігійних книг і учебників на українській мові, так що ужите тої мови, як і сказано виразно в розпорядженю, полишило ся дозволеним тільки для красної словесности. Даремні були протести Головіна: Валуєв відповів на них згаданим висше письмом, а його розпорядженє було швидко потверджене дорогою порозуміня між ним і шефом жандармів.

Українська література, повна надій на красшу будучність, була від разу здавлена: її діячам, не вважаючи на ріжнородність їх талантів, полишало ся задоволяти ся писанєм нешкідливих, але й безхосенних оповіданєчок і віршів, а коли вони хотіли подати народови якесь поученє з царини сільського господарства, моральних питань або чого будь із круга віромостий, доступних і потрібних простолюдинови, то були змушені наперекір властивости предмета і напрямови своїх здібностий предкладати таке поученє в белєтристичній формі, з чого не мало примірів, сьмішних для непосьвяченого в ту тайну і глибоко сумних та прикрих для того, хто її знає, не трудно навести аж до останнїх часів.

Стремлїнє осьвічених Українцїв до просьвіти своїх меньших братів, любов до рідної мови, що вже випробувала свої сили на ріжних полях, у кінцї й природна реакція проти незаслуженого переслїдуваня, яке майже відібрало їм право користувати ся рідною бесїдою, не лише спасли їх від утрати надії, але приневолили їх подумати про способи заспокоєня своєї законної потреби словесних зносин із непросьвіченими земляками. Той спосіб був під рукою: за австрійською границею, в Галичинї, такі самі Українцї, як наші, говорять, пишуть і друкують на своїй мові без перепон. Наслїдком того лїтературна праця Українцїв переносить ся до Львова, на великий хосен і гордість Австрії, але й на не меньшу, коли не більшу шкоду і пониженє Росії. Від другої половини 60-их років галицька українська лїтература почала збільшати ся і доскональити ся з такою силою, про яку при своїх місцевих обставинах вона

ледви коли могла би й мріти. Не вменшаючи талантів і учености заграничних Українців, можна сказати сьміло, що без уваги на значінє всякого приливу нових співробітників, прилученє до них земляків із Росії мало для піднесеня їх літератури особливу вагу тому, що 1) талановитих людий між нашими Українцями повинно бути далеко більше, ніж між австрійськими, хоч би з тої простої причини, що перші майже в десятеро численнійші від останніх; 2) наші, по части з тої самої причини, заможнійші від заграничних. І всї ті таланти й гроші, які ужиті на місці принесли би Росії необчислену користь, почали йти за границю на витворене такого духового центра, на який майже кождий український письменник від тепер покладає всї свої надії, коли вийде в своїй літературній творчости з тїсних рамок байбарної белетристики. А тим часом такий центр міг би, — нї, повинен би бути в границях російської держави, в якій живе величезна, подавляюча більшість Українців. Але й для тої більшости перенесенє літературної діяльности в Галичину стало далеко не повною нагородою за утрату права на рідну мову в вітчині, бо твори написані в Росії і надруковані у Львові доходили рідко до тих, для кого були призначені і таким чином переважно не осягали своєї мети, а найважнійше жерело духовної просьвіти, сьв. Письмо, яким галицькі Українці користують ся свобідно в перекладі на свою рідну мову, було доступне українському простонародю лише в церковно-славяньскім або в велико-руськім перекладі, то значить, що воно зовсїм не було доступне. Яка тяжка помилка з точки погляду політики і внутрішної і заграничної! І яка вона намацальна, особливо після того, що вже стало ся! А проте та нещасна помилка не лиш не була усунена, але по 13 лїтах іще побільшена.

Розпоряджене 1863 р., як і всї подібні йому заходи, викликані не дійсними потребами держави, але кабінетними міркуванями поодиноких державних мужів, які не все ясно відріжняють явища житя від їх паперової відбитки, сповняло ся зразу негайно, але під 70-і роки, після того як правитель-

ственний персонал по части змінив ся, недовіре до Українців немов ослабло. В 1872 р. позволено завязати полуднево-руський відділ Географічного Товариства в Київі. Ся інституція з'єднинила і оживила діяльність українських статистиків, етнографів і инших учених, що займали ся дослідами своєї вітчини, і цілком природно поставила знов на чергу питане про народню просьвіту. В 1873 р. Костомаров підніс на ново справу популярно-наукових книжок. Та зараз же віджила і незичливість. М. Юзефович, що видав 1863 р. брошуру: "La question Russo-polonaise jugee par un petit-russien" на доказ повної незалежности українських інтересів від польських, в 70-их роках уже тайний радник і предсїдатель Київської Археографічної Комісії, вдарив на алярм у "Московскихъ Вѣдомостяхъ" і в "Кіевлянинѣ". Його погляди були приняті до відомости, і в 1876 р. у Петербурзї зібрала ся комісія з мінїстрів внутрішнїх справ і народньої просьвіти, оберпрокурора сьв. Синода, шефа жандармів і Юзефовича. В тій комісії постановлено наложити на українську лїтературу такі обмеженя: 1) ввіз українських книжок і брошур із загранпці, які вони не були би, заборонити 2) друковане і видаване українських творів і перекладів у державі заборонити, крім: а) історичних документів і памяток і б) творів красної лїтератури, з яких перші приказано друкувати заховуючи правопись орігіналів, а другі — без усяких ріжниць від загально принятої російської (т. є. великоруської) правописи і тільки по розглядї рукописів у головній управі для справ друку; 3) українські сценічні представленя і відчити, а також слова при нотах заборонити. Сї постанови предложено цареви Олександрови II, що лїчив ся тодї в Емс, і там вони були затверджені. Так повстав закон 18/30 мая 1876 р. Та опублїкований він не був і ті, кого він найбільше дотикав, догадували ся дуже помалу про його істноване, не дістаючи книжок, замовлюваних у Галичинї, дістаючи відмови що до пропущеня своїх творів, написаних без *ѣ* і *ы*, надармо добиваючи ся дозволу на українське представ-

ленє або концерт або знаходячи в рукописях своїх збірників українських пісень помилуваними тільки ноти. В Велико-Росії багато довідало ся про сей закон у перше аж по двох або трьох роках після його затвердженя зі статї в Revue des deux mondes: "La liberte en Russie", до якої дістала ся відомість про нього мабуть із брошури Драгоманова, предложеної ним паризькому конґресови лїтератів. Та чи явно, чи тайно, українська лїтература в Австрії була тим законом іще сильнїйше відрізана від російських інтересів і в кінцї зроблена оружєм протесту і пропаґанди, ворожої російському правительству, а в Росії віддана на цїлковиту самоволю цензури або, лїпше сказати, на особистий погляд сього або того начальника головної управи для справ друку або його помічників і на те, аби видрукувати: "І шумить і гудить, дрібний дощик іде", доводило ся звертати ся до Львова. І серед тих нових обмежень являєть ся одна полекша в порівнаню з розпоряджєнєм 1863 р.: позволено видавати історичні памятки і документи. Якому добродїєви має завдячувати українська лїтература се часткове розширенє прав? Мабуть самому авторови того присуду над українською лїтературою, предсїдателеви Київської Археоґрафічної Комісії, якому публїкованє документів було очевидно дуже пожадане, але видавало ся невигідним, хоч не зовсїм неможливим, в обхід закона після того, як він сам став певного рода законодавцем.

З законом 1876 р., як і можна було надїяти ся, повторило ся те саме, що було з законом 1863р. , лиш ледви чи не швидше, тай на перший раз не наслїдком яких українофільських підступів, але самоволї чи незнаня цензурного заряду. 26-го липня 1876 р. заборонила духовна цензура галицьку брошурку "Оповѣданє про житє св. мучениковъ Бориса и Глѣба", предложену їй петербурським комітетом заграничної цензури, як написану по українськи; але заграничка цензура звернула увагу головної управи на те, що книжочка надрукована церковними буквами — і головна управа дозволила її. Судячи по тім, що се розпоряджєнє повторено 1. цьвітня 1880 р., воно

тої не було виконане, але за другим разом повинно було виповнити ся, скріплене ще поглядом, що уживане церковного письма “въ малороссійскихъ изобраніяхъ представляется весьма желательнымъ”, хоча коли приміром появила би ся пісня в родї “Ой Семене, Семене, чом не ходиш до мене?” надрукована буквами съв. Письма і богослужебних книг, така суперечність форми зі змістом викликала би певно репресію з боку тої самої цензури, яка добачила би в ньому — і зовсім справедливо — щось дуже похоже на богохульство. Про ослаблене чуйности головної управи можна догадувати ся з тих випадків, у яких можна ствердити по крайній мірі попередню роботу місцевих цензурних комітетів і цензорів над українськими рукописами, предложенимп для дозволу до друку. 9 червня 1878 р. одеському тимчасовому відділови внутрішньої цензури приказано предкладати не инакше українські рукописи, як із виводом про їх зміст із чисто цензурного боку, з чого очевидно виливає, що оцінка творів у дійсности була полишена місцевій цензурі. За те з формального боку головна управа зовсім не вціркала ся свойого авторітета, як се видно, приміром, із заборони поеми В. Білого “Марко Проклятий” (1 цьвітня 1878 р.), уже перегляненої петербурським цензурним комітетом і відбитої в коректі, за те, що автор*) писав і зам. и. Певність закона з 1876 р. видна і в забороні, наложеній 26-го мая того самого року на третій випуск “Збирныка писень” Лисенка (з правописею одобреною цензурою), хоч 25 мая 1877 р. був дозволений “къ обращенію въ Россіи” учебник “Руска читанка для высшои гимназіи. Уложивъ Александеръ Барвиньскій. У Львовѣ. 1870” в трьох частях, і видано той дозвіл у відповідь на запит знов тої самої заграничної цензури, яка в ті часи була очевидно ліберальнїйша від внутрішньої.

---

*) Тут зайшла помилка що до імен авторів. В. Білий не автор “Марка Проклятого”, але видавець. Автором був О. Стороженко. В. Г.

Ліберальні подуви 1880 р. відбили ся і на українській літературі. Дня 8-го грудня того року з високого дозволу вніс Костомаров в Академію Наук премію свойого імени за уложенє українського словаря. Дня 12 січня 1881 р. представив київський (опісля варшавський) ґенерал-ґубернатор М. І. Чертков міністрови внутрішніх справ довгий меморіял, до якого послужила вихідною точкою просьба Лисенка — допустити третій випуск його збірника українських пісень надрукованого в Липську до продажі в Росії, а дальший зміст звернений на оборону Українців від підозрінь сепаратизму і на доказ можливости повної рівноправности літературних і музикальних творів що до цензури з великоруськими. Дня 13-го січня 1881 р. тодішній харківський ґенерал-ґубернатор князь Дондуков-Корсаков представив також по причині двох присланих йому українських книг просторий, але доволі безбарвний меморіял про права української мови*), зрештою по части в користь української літератури, сценічних представлень, концертів і друкованя нот із текстами. Наслідком тих меморіялів був рапорт міністра внутрішніх справ ґрафа Н. П. Іґнатєва царю Олександру III. і високий приказ на перегляд правил із 1876 р. Відбула ся окрема нарада при участи тайного радника К. П. Побідоносцева, державних секретарів Островского і Сольского і начальника головної управи для справ друку, гофмайстра князя Вяземского. На тій нараді порішено задержати правила 1876 р., але доповнити їх такими постановами: 1) дозволити друк українських словарів під умовою задержаня правописи або "общерусскої", або уживаної не пізнійше XVIII ст.; 2) дозвіл сценічного представленя українських пєс і публичного відспіваня українських пісень і куплєтів, дозволених цензурою, поставити в залежність від погляду висших місцевих властий у кождім окремім випадку, а допущенє друку українських текстів при нотах не інакше, як із захованєм "общерусскої" пра-

*) Пор. ЛНВ., 1905. кн. II. ст. 89—97.

вописи полишити головній управі для справ друку; 3) заборонити утворенє спеціяльно українського театру і формованє труп для виставлюваня виключно українських пєс. Ті постанови були затверджені царем 8 жовтня 1881 р., але не опубліковані, лише подані відповідним орґанам адміністрації "конфіденціяльно". Дані, на яких оперті ті постанови, очевидні: се — премія Костомарова за уложенє українського словаря, яку дивно було би не приймити, з одного боку заступництво київського і харківського ґенерал-ґубернатора за українську сцену і пісню, а з другого — страх перед можливістю повстаня окремого українського театру, збільшений очевидно старим фантомом українського сепаратизму, як можна догадувати ся з два рази повтореного домаганя так званої "общерусской" правописи.

Так отже поручений царем розгляд закона з 1876 р., далеко не вільного від впливу припадковости, був виповнений не на основі всесторонного перестудіованя питаня, але при помочи деякого нового матеріялу, що також навинув ся припадково під руку. Зрештою називаючи дані закона 1881 р. припадковими ми повинні пояснити се. Припадкові вони тільки в значіню своєї неповноти, але не ґенези: рівночасне заступництво обох висших представителів адміністрації на Україні за духові інтереси місцевої людности, хоч може й викликане безпосередно якимось запитом із гори, важне саме по собі як вимовне сьвідоцтво давно назрілих потреб повіреного їм краю. — тим цїннїйше сьвідоцтво, що його не можна підозрівати за ніяку злочинну тенденцийність, анї легкодушну поспішність. М. І. Чертков, якого вірність інтересам держави і адміністраццйний досьвід не можуть підлягати найменьшому сумнївови, уважав своїм обовязком заступити ся за права української літератури в повнім її обємі; князь Дондуков-Корсаков не пішов у своїм меморіялї так далеко тому, що не був чужий розповсюдненого в деяких сферах недовіря до Українців, та все був приневоле-

ний приблизно до такого самого відзиву важними фактами і на деякі з них він покликаєть ся навіть.

Закон 1881 р. силою властивости даних, із яких зачерпнено його зміст, вніс у законодавство України певного роду полекші, хоч далеко меньші, ніж може здавало ся його авторам. Уживанє "общеруської", т. є в самій річи великоруської правописи в українських текстах—се взагалї неможлива вигадка тому, що правопись невідмінно підпорядковуєть ся фонетицї а в лінґвістичних працях, як словар, представляєть ся просто немислимою річю і через те пробу уложеня українського словаря під такими умовами можна зрівняти з замахом негідними способами, про що легко переконати ся дорогою відворотної проби — уложеня великоруського словаря кулїшівкою. Що до уживаня "правописанія, употреблявшагося въ Малороссіи не позже XVIII вѣка", то не говорячи вже про самовільство такого обовязку, згадана тут правопись — величина зовсїм мітична тому, що в ту пору писав кождий більше або меньше по свойому, і коли би ми захотїли наслїдувати Українців XVII і XVIII ст., у нас появили би ся, приміром, форми пѣпъ, тѣлько, вѣнъ, як писав Нєкрашевич, зам. попъ, только, вонъ або піп, тілько, він. Вистава українських спекталїв лише за кождоразовим окремим дозволом місцевого висшого начальства рівняєть ся в дїйсности майже цїлковитій забороні правильного фунґованя театру, хоч би й мішаного що до мови виставлюваних пєс. Але й те обовязкове мішанє — коли його пропоновано для кождого представленя, як виконувано у практицї — само по собі мусїло відбити ся дуже пригнїтливо на обємі представлюваних на сценї драматичних творів, т. є. на цїлім репертуарі. Заборона формованя чисто українських труп або вимагала подвійного персоналу, не під силу приватним театрам, або виключала можливість підхованя добрих акторів, бо трудно уявити собі, аби могла витворити ся путня сценїчна школа при постійних переходах від "Назара Стодолї" до "Татьяны Рѣпиной" або до "Короля Лїра" і від "Пошились у дурнї" до "Горя отъ ума"

або "Врача поневолѣ". Одначе закон 1881 р. показав ся все таки полекшою завдяки тому, що самі ті, хто мав глядїти за його виконанєм, розуміли або відчували невідповідність між його цїлями, зглядно лїберальними, і редакцією, що паралїзувала ті цїли. Збирачі матеріялів до словаря записували слова фонетичною правописю тим сьмілїйше, що бачили вже не один приклад цензурного пропуска книг, написаних так, а театральні підприємцї на те, аби витрати час, потрібний для представлення більше або меньше довгого українського драматичного твору, обмежували великоруську частину до вистави перед або по ньому водевільчика або сценки, які грано поки розїжала ся публика, — грано формально і без чутя, при чім приміром актор, що представляв збанкротованого панка, говорив, що він тільки що "проковтнув" сотку устриць і т. п. В 1884 р. головна управа в справах друку звернула увагу ґубернаторів на такий обхід закона, але з того нїчого не вийшло. Помалу почали проскакувати до друку переклади з великоруської мови на українську і в 1892 р. головна управа пригадала цензорам незаконність такої появи, зрештою дуже спірної відповідно до тексту правил із 1876 р., і старала ся збільшити їх чуйність і в напрямі оріґінальних українських творів, які вони повинні "съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать, подвергая исключеніямъ и запрещая при этомъ не только все, противорѣчащое общимъ цензурнымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности, сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ" (Предложеніе Гл. Упр. по д. п. С.-Петербургскому Цензурному Комитету з 8 сїчня, 1892 р., ч. 96). В 1884 р. затверджено в незвичайно різкій формі заборону привозу українських книжок із заграницї. В 1895 р. заборонено українські книжки для дїтий, що в дїйсности є також повторенєм попередньої заборони, уміщеної в постановах 1863, 1876 і 1881 рр. Доволї було би й тих неодноразових повторень того, що зазначено в попереднїх законах (зрештою не опублїкованих) для доказу цїлковитої

суперечности сих законів із умовами і потребами реального житя.

Поки перейдемо до висновка (який повинен бути природним випливом із попередніх наших міркувань), полишаєть ся розглянути ті арґументи, до яких звертали ся урядові особи й інституції, а також публіцисти на те, аби оправдати законність обмежень, що обкроювали свободу українського друкованого слова. Зробити се конечно треба; багато з тих арґументів такі, що до них можна вертати у всякий час і при всяких нових умовах: вони власне основані на поглядах загального характеру, а не на тих дійсних потребах людности української землї, які одиноко, як нам здаєть ся, повинні мати рішаюче значінє в роздивлюванім питаню.

Ті арґументи переносять нас поперед усього в царину культурної історії руської народности: сею історією, по думці деяких публїцистів, належить означувати відносини української лїтератури до "общеруської" лїтератури і української мови до "общеруської" мови. Затримаймо ся вперед на питаню про мову. Чи маємо ми дійсно право говорити про "общеруську" мову? Не підлягає сумнївови, що предки Великоросів і Малоросів говорили колись одною мовою: ту мову, що не дійшла до нас у письменних памятках, відтворювану гіпотетично, принято в науцї називати "общеруською" мовою. Але очевидно не її мають на увазї ті, що протиставлять українську мову "общеруській". Ще в доісторичну епоху представляла "общеруська" мова в окремих паростях різкі діялектичні відрубности, які дають підставу припускати споконвічний поділ руського племени на три ґрупи: північно-руську, середно-руську і полуднево-руську. Полуднево-руські памятки давньої нашої лїтератури XI і XII столїть, як у перше доказав наш поважний співчлен академік А. І. Соболєвский, представляють ряд типічних окремішностий української мови: із них можна на певне переконати ся про значне віддаленє полуднево-руських (малоруських) говорів як від середно-руських, так і від північно-

руських уже в дотатарськім періоді. Тому віддаленю не могло перешкодити й те політичне з'єдинене руських племен, яке бачимо в X і XI столітях; навпаки, розпад руської землі на уділи, змінене нового політичного центра в допливі Оки і верхнього допливу Волги, упадок Київа у другій половині XIII століття — все се відокремлює значно полуднево-західну Русь, а напад Татар довершує те відокремлене. Пізнійше, в границях литовсько-руської держави, полуднево-руські племена знаходять умови для зближеня з иншими руськими племенами, а власне з тою західною галузею середно-руських племен, яка стала основою білоруської народности. Східна-ж галузь середнорусів, з'єднена Москвою з північно-руськими племенами, входить разом із ними в склад великоруської народности. Аж пізнійша кольонізація XVII і XVIII століть зближує великоруські і малоруські племена в допливах Сейма, Донця і Дону. Таким чином історичні окремішности в мові обох народностий — великоруської і малоруської. Історичне житє тих народностий не витворило для них спільної мови; навпаки, воно змінило ті діялектичні окремішности, з якими предки Малоросів із одного, Великоросів із другого боку — виступають у початках нашої історії. І очевидно, жива великоруська мова, якою говорить нарід у Москві, Рязані, Ярославі, Архангельську, Новгороді, не може бути названа "общеруською" в супротивність українській мові Полтави, Київа або Львова.

Та чи нема підстави признати "общеруською" нашу літературну мову? Чи не витворювала ся вона спільними з'усилями всіх руських народностий, чи не відбила в собі окремішностий усіх руських говорів? По виповіданим нераз висловам деяких публіцистів Українці грали видну ролю в твореню і в оброблению нашої літературної мови. Для доказу сеї думки признаєть ся достаточним наводити вплив українських письменників і учених діячів XVII і XVIII ст. зразу на московську осьвіту, а опісля і на Петрові реформи. Справді, вплив сей відбив ся і на нашій літературній мові, але він був перемнаю-

чий: зусиля великих наших письменників зближали що раз більше книжну мову з народнього і нїщо ще не здержало сеї течії, яка зробила вже в кінції XVIII і початку XIX століття нашу лїтературну мову в повнї великоруською, увільнивши її між иншим від напливового українського наголосу, не чужого, по вказівкам професора Будде, язикови Ломоносова і Сумарокова. Великоруська лїтературна мова, що представляє в своїй основі перісту мішанину церковнославянських елєментів (у лєксичній і по части граматичній части) із елєментами живої мови великоруських племен, від давних часів, можна сказати, від XIV ст. набирала що раз більше народньої закраски. Її розвиток власне в тім напрямі був здержуваний два рази — перший раз у XV столїтї, коли їй прийшло ся витримати боротьбу з иншославянськими елєментами, що завдяки сербським і болгарським ученим найшли зі славянського полудня; другий раз — у XVII столїтї, коли її наводнили окремішности української книжної мови. Та великоруський елємент вийшов оба рази переможцем і тому нашу лїтературну мову, мову осьвічених кляс і лїтератури всїх родів, належить признати вповнї великоруською. Ми не бачимо нїяких основ звати сю мову "общерусською", бо вона не представляє амальґами, в якій відбили ся б, хоч і нерівномірно, окремішности всїх живих руських говорів.

Правда, наша великоруська мова здобула загально-руське значінє: в значній части вплинула на се та обставина, що силою річий вона стала державною мовою; та се залежало головно від культурного росту великоруської народности, від розвитку її лїтератури і шкільної осьвіти. Реформи Петра Великого, що зблизили Росію з Заходом, зміцнили просьвітне значінє великоруських центрів, Москви і Петербурга, і втягнули в одно спільне житє Велику і Малу Русь: остання не мала що протиставити тій сьвітській просьвітї, яка завдяки напрямови, даному Петром, розлила ся нестримним потоком по всїй землї, з'єдиненій московськими царями. Наслїдком того проникла великоруська мова на полудне, в українську Приднїпрянщину.

Книжна українська мова виробляла ся в XVI і XVII столїтях на основі двох лїтературних мов — церковнославянської і західно-руської, що своєю дорогою пересякла польськими елементами: вона приблизила ся в значно меньшій мірі нїж великоруська лїтературна мова, до мови народа і тим передовсїм поясняєть ся доля, яка постигла її у другій половинї XVIII столїтя: вона забуваєть ся і без усякої боротьби уступає місця великоруській лїтературній мові.

Зріст культури і осьвіти, про який ми що лиш згадали, завершуєть ся таким чином натуральним витисненєм книжної української мови великоруською мовою. Та той зріст прикликає до житя чинники, що в попередню епоху майже не знаходили собі виходу і законного вираженя. Великорос захоплюєть ся на стільки сьвітською просьвітою, що не може вже задоволяти ся тим, що давало його предкам церковну осьвіту, яка полишила без відповіди переважну частину потреб вдумливої і чутливої істоти — користуванєм церковною книжною мовою, далекою від рідної. З появою сьвітської просьвіти, лїтература, не перестаючи задоволяти релїґійних потреб, матеріяльних інтересів, відкриває для Великороса можливість виражати і почуваня і думки в нових, непривиклих для його предків формах. І се відбиваєть ся передовсїм на зближеню книжної мови з розговірною, лїтературної мови з мовою щоденних почувань і думок. Ми бачимо, як швидко увільнила ся великоруська лїтературна мова, завдяки власне сьвітській просьвітї, від налетїлих елєментів, чужого наголосу, незвичайних слів. В Українї, де книжна українська мова була вже забута і закинена, та сама сьвітська просьвіта мусїла визвати иншу, хоч і подібну появу: жива розговірна мова стає лїтературною мовою. Думки і почуваня Українця рвуть ся нестримно на папір, для нього нема иншого виходу, як виразити їх звичайним своїм говором, бо чужа йому великоруська лїтературна мова не може стати провідником рідної мови, не може і по своїй сути не повинна бути з нею зближувана і зрівнювана. Реформи Петра Великого

вивели Росію на дорогу сьвітської просьвіти: в результаті з одного боку книжна великоруська мова зрівняла ся з розговірною мовою Великоросів, а з другого розговірна мова Українців стала мовою нової української літератури. Не допустити законности і природности такого результата значило би признати, що сьвітська просьвіта не ткнула Українця; воно значило би, що на півночи в Москві і Петербурзї, сьвітська просьвіта повинна була зблизити розговірну мову з літературною, давши першій із них перевагу, а на полудні, в Київі, та сама сьвітська просьвіта мала тільки заміняти стару літературну мову новою, ще відміннїйшою від розговірної, ще більше чужою.

Публїцисти, що відмовляли права на істноване українській літературній мові, покликували ся радо на Білорусь: вони застрашували российське правительство і российську суспільність перспективою домаганя свободи для білоруського друкованого слова. Що скаже будучність, не знаємо; але минувшина сьвідчить ясно, що білоруська інтелїґенція ополячила ся тодї, коли Велико- і Малороси заховували ще сьвято свої книжні мови. І в тої інтелїґенції не було нї охоти, нї підстави звертати ся до народньої мови, коли тимчасом Українцї зробили се наслїдком крайньої потреби.

Законністю і природністю повстаня української літературної мови поясняєть ся законність і цїлого дальшого її розвитку. Жерелом її була, як ми бачили, жива розговірна мова — жива розговірна мова української інтелїґенції, що виросла серед цїлком відмінних умов від великоруської інтелїґенції. Вона і в XVIII ст. і пізнїйше, в XIX, переймала польську культуру, якої не довело ся виперти нї Москві, нї Петербургови, і то не вважаючи на дуже сильну запозику елєментів великоруської культури, піддержуваної і спільною вірою і спільними державними інтересами. Таким чином у розговірній мові української інтелїґенції, що стала літературною з початком XIX столїтя, появляють ся в формі напливових елєментів на народнїй українській основі з одного боку польські, з другого великоруські

слова і обороти. І в будуччині обі названі літературні мови — польська і великоруська — повинні служити жерелом збогачення української літературної мови. Зворот до тих жерел в повні законний: перевага буде належати до тої з обох мов, котра з'уміє привязати до себе українську літературу тісними, братніми вузлами. Здавало ся, що вплив великоруської літературної мови на українську був цілковито забезпечений при тих умовах, при яких повставала нова література: по українськи починають писати люди, що знаменито володіли великоруською мовою; українські книжки появляють ся в центрах великоруської просьвіти; літературні твори Українців друкують ся в великоруських журналах і збірниках. Та зазначені висше цензурні утиски 1863 і 1876 року, як ми бачили, переносять літературну діяльність Українців у заграничню Русь: тут вона розвиваєть ся під сильним впливом польської і німецької літератури і зовсім природно переймаєть ся польськими елементами в царині лексики і синтакси. Українській мові галицької літератури роблять докори за ті її польські елементи, за ту чужу українському духу закраску, якій вона підпала у Львові. Та польські елементи не затемнили народньої основи мови: вони заняли тільки місце тих великоруських елементів, яких витиснене було би конечне при широкім і свобіднім розвитку української літератури на Україні. Збогаченє чужомовними елементами — се доля кождої літературної мови (західно-европейські елементи в нашій великоруській мові доказують, що від впливу чужоземщини не забезпечені навіть дуже розвиті літературні мови). Та цілком неминучим стає вплив сусідніх мов, коли ті мови належать до споріднених племен: так польська літературна мова відбила на собі вплив чеської, а польські пуристи ведуть безхосенну і втомну боротьбу з великоруським впливом; так словінська мова перейшла сербо-хорватськими елементами; так болгарська мова наскрізь прошпікована великоруськими елементами. Так само й українській мові неможливо було устерегти ся ні від великоруського, ні від польського

впливу. Умілість покористувати ся чужомовними елементами, брак страху перед ними, сьміле відношенє до нового лексичного матеріялу — дуже часто сьвідчить про силу і крепкість молодої літературної мови, що нездержно стремить до що раз більшого обєму в царині висловлюваня людських думок і почувань.

Розвиток літературної мови йде очевидно рівнобіжно з розвитком самої літератури. Багато великоруських публїцистів клало питанє, чи потрібна загалом українська література. Инші бажали обмежити обсяг розширеня тої літератури певними означеними рамками: признавано природним писати по українськи вірші та оповіданя з народнього житя; вважано відповідним збирати народнї піснї, казки; в кінцї призначувано для української мови навіть цїлу царину красної літератури. Але переходити поза ту царину заборонювано їй, заборонювали публїцисти у слїд за правительственними розпорядженями, в інтересах власне великоруської літератури. Відповідь на пусте зрештою питанє, чи потрібна загалом українська література, дало само житє: ви бачили широкий розвиток тої літератури навіть у періодї до шісьдесятих років, т. є. до того часу, коли реформи Олександра II відродили великоруський народ у нових формах побуту, і переконали ся при тім, що діячами тої літератури були люди ріжних суспільних верств, ріжних поглядів і ріжного вихованя. Українська література задоволяла очевидно своїм повстанєм назрілі потреби і в повстаню її не мала зовсїм участи анї полїтична інтриґа, анї нездорова тенденція. Нехайже-ж зазначені нами висше факти з початкової історії української літератури відповідять на питанє, що повстає в нас наслїдком постійних тверджень деяких публїцистів: чи можна в самій річи обмежити обсяг уживаня літературної мови сими або тими границями? Котляревський, що взяв ся за рідну мову для витвореня особливого епічного твору, звернув ся до неї і в "Одї до князя Куракина". Квітка-Основяненко, що писав оповіданя з українського побуту, здецидував ся заговорити по

україньки і про серіознійші справи в "Листах до любезних земляків". Максимович записує зразу українські пісні, а опісля переводить на українську мову Слово о полку Ігоря, а два роки опісля видає переклад Псальмів. О. Гручулевич друкує в українській мові свої проповіди, а також "Катехетичні бесіди на символ віри" і Отче наш. Чиж можна задержати зароджену думку, думку, оживлену понадто рідною мовою? Що затримає її на народніх жартах і віршах, що перешкодить їй втілити ся в нових формах поезії, проникнути в роман і розвідку, перенести ся в минувшину рідного народа, постарати ся про його будуччину, перейти в кінці в царину віри і з'осередкувати ся на перекладї сьв. Письма або уложеню книжок для духовно-морального читаня? Ні, творча думка не може бути спинена штучними перешкодами. За те всякі штучні перешкоди дадуть їй усе фальшивий, тенденцийний напрям: наведені висше факти показали, як загнано широкий і свобідний потік українскої творчої думки в вузкі рамки політичної партії, утвореної в Галичині, що зміцнювала свої ряди, оживляла свою діяльність еміґрантами з нашої України — партії могутньої і популярної власне тому, що вона стереже свобідного розвитку української літературної мови. Обмежуючі закони 1863 і 1876 р. були введені, можна припускати, в інтересах великоруської літературної мови. Та не тих заходів вимагає та мова й її література для свойого розширеня і законного впливу на суспільне житє. Названі закони вийняли з під впливу великоруської літератури значну часть української літератури, яка наслїдком заборони ввозу книг не могла навіть бути предметом оговореня в великоруській пресї. Ті закони порвали ту братню звязь, яка завязувала ся в ріжних збірниках і періодичних виданях між великоруською і українською літературою. Вони перервали між ними і братнє супірництво, розділивши їх остаточно і усунувши той спільний ґрунт, на якім природним способом означили би ся взаїмні відносини між обома літературами. Ми бачили в кінці, що ті закони причинили ся до штучного зросту української лї-

тератури в Галичині, бо там, у Львові й Чернівцях, їй прийшлось відповідати від разу на всі ріжнородні вимоги житя: українська мова стала мовою просьвіти і політики, науки і літератури. Правда, і там стрітила ся вона з великоруською літературою, піддержуваною старою галицькою партією, але ворожнеча, що заступила місце попереднього братаня в Росії, перенесла ся й сюди, і мова — з разу одна лише мова — стала жерелом непримиримої ворожнечі між двома половинами галицької інтеліґенції. Моральної страти, нанесеної великоруській народности й її літературі відпалою, або радше відколеною від неї українською літературою, не нагородить піддержка, оказувана Росією деяким періодичним виданям сьвятоюрської партії.

Закони 1863 і 1876 року стали початком і жерелом тяжких проб для великоруської літературної мови в Галичині, бо виросла поруч із нею українська література урвала з кождим роком із під її ніг ґрунт і то тим лекше й успішнійше, що ту народню літературу підтримувало австрійське правительство, настроєне ворожо супроти старої галицької партії. Перекинувши українську літературу в заграничну Русь, ми перервали братнє супірництво її в Росії з великоруською літературою; та разом із тим ми скомпромітували великоруські, а навіть і "общеруські" інтереси в Галичині, бо викликали проти них штучну коаліцію місцевих українських і польських інтересів. Великоруські інтереси витримали би успішно супірництво з українськими в Росії; та в Галичині не спасе їх ніщо, коли сама Галичина стане ареною того супірництва, що перейшло в братовбийчу ворожнечу.

Публіцисти, ворожі самостійности української літератури, підносять іще один арґумент, не позбавлений практичного значіня. Зазначуючи окремішности в народній мові ґуберній, заселених Українцями, вони запитують: Де єдність тої мови, що витворить ту літературу? Чи не розпаде ся та література на ряд дрібних провінціяльних літератур на місцевих жарґо-

нах? В тих побоюванях ми готові добачувати журу про розцьвіт будучої української літератури. Та вона не потрібує таких піклувань, їй потрібна передовсім свобода: свобідний розвиток у ліпшім разї виробить одну спільну літературну мову для всіх Українців, у гіршім — Українці, не зрозумівши своєї духової єдности, запропастять свою літературу в безплодних незгодах і розладах. Так само ми глядимо і на питанє про українську правопись: коли житє витворить єдність української мови й літератури, то воно витворить єдність і в письмі.

Коли-ж закони 1863 і 1876 р. не відповідають інтересам великоруської народности і великоруської літератури, то може вони корисні для інтересів російської держави? Ми бачили власне, що проти української літератури підношено в ріжні хвилї, починаючи при тім від 1861 року, дуже тяжкі обвинуваченя. Правда, ті обвинуваченя відносили ся до "невеличкого кружка людий", охрещених назвою українофілів: зразу докоряли їм, що вони находять ся в руках політичних інтриґантів і служать покірним оружєм заклятих ворогів своєї України, т. є. польських аґітаторів; говорили, що діяльність українофілів помагає як не мож ліпше намірам польських фанатиків, що поставили питанє про істнованє "руського" народа і очікують із задоволенєм розкладу у власнім нутрі того народа; доказували, що українофільство йде "паралельно со всѣми другими отрицательными направленіями, которые вдругъ овладѣли нашею литературой, нашею молодежью, нашимъ прогрессивнымъ чиновничествомъ и разными бродячими елементами нашего общества". Головною вимогою українофілів був одначе не здогадний їх союз із тими уємними напрямками, але явний намір їх впрвати книги "на новосочиненномъ малороссійскомъ языкѣ", ширити українську грамотність, заводити українські школи, вкорінювати науку про якісь дві руські народности і дві руські мови. За всім тим усе яснійше зарисовував ся привид сепаритизму, замір роз'єдинити єдину і неподільну руську народність. Обвинуваченя в таких намірах засновували ся на

неозначених даних: правда, між представителями українофільства допускано істнованє таких діячів, “которые совершенно чужды какой бы то ни было политической цѣли и руководятся чувствомъ патріотизма”, але разом із ними, — так твердили добровільні обвинуватці — “въ предпріятіи создать особую малорусскую литературу и ввести въ народныя школы южнаго края преподаваніе на малорусскомъ нарѣчіи принимають живое участіе такіе малорусскіе патріоты, которые не ограничиваются мыслью создать свою особую литературу, но простираютъ виды и на политическую отдѣльность Малой Россіи отъ общаго отечества”. Поки розходило ся про народність і мову, взивано до чуйности тільки саму суспільність; як же-ж зайшла справа про державну єдність, тоді признано конечною річю як найбільш рішуче вмішанє державної власти. Звідти відклики і до суспільности і до правительства. Налякане польським повстанєм, хитрим сплетенєм політичної інтриґи, що розкинула свої сіти не лиш у самім полуднево-західнім краю, правительство послухало відклику, зверненого до нього. Воно постановило відобрати українофілам саме оружє пропаґанди — можливість ширеня української грамотности і видаваня українських книжок. Такий сенс цензурного розпорядженя 1863 року, зверненого проти осьвітної діяльности на українській мові: ним заборонювано видаванє книжок духовно-морального змісту з одного, сьвітських учебників—із другого боку. Замість повстати проти українських сепаратистів, коли б такі знайшли ся, замість звернути удари на політичну аґітацію, шкідну для державної єдности, коли б та аґітація дійсно показала ся, розпорядженє 1863 р. ударило на тих діячів, яким були чужі всякі політичні цїли і які “руководились чувством патріотизма”; для сепаратистів і політичних аґітаторів витворював ся за те податний ґрунт. “Гоненія и преслѣдованія — писав Катков 1863 року з приводу українофільства—могутъ изъ пустяковъ создать серьезное дѣло; гоненія и преслѣдованія, какъ свидѣтельствуетъ опытъ всѣхъ вѣковъ, большею частію возбужда-

ли жизнь и силу въ томъ, что само по себѣ не имѣло ни жизни, ни силы. Мы, стало-быть, не желаемъ — продовжає Катков — гоненій и преслѣдованій, вовсе не изъ уваженія къ фальшивому, не въ угоду, не въ пользу ему, а напротивъ въ ущербъ ему, чтобъ не придать ему большаго значенія и силы". Побоюваня московського публіциста справдили ся: вже того самого 1863 р. Каткову доводить ся зазначити, "что въ послѣднее время, благодаря усиліямъ нашихъ украйнофиловъ и настойчивымъ требованіямъ поляковъ, львовская газета "Слово" начала отдаляться отъ общепринятаго русскаго языка въ сторону малорусскаго": в 1867 р. Українці разом із галицькими патріотами засновують львівський журнал "Правда", в 1868 р. повстає у Львові товариство "Просьвіта", в 1873 р. повстає у Львові за гроші доставлені з Росії "Товариство імени Шевченка". Все те сьвідчить про значінє й силу українофільського руху. І лише по 1863 роцї можна признати за ним і силу і значінє.

За щож підпадала під обмеженя і переслїдуваня українська лїтература? Чи за те, що поміж людьми, які брали участь у ширеню і твореню українських книжок, були такі, що мріяли про відділенє України від Росії? Дати позитивну відповідь на се питанє було би дурницею; дати таку відповідь значило би допустити можливість обмежень і переслїдувань на нашу великоруську лїтературу в загалї, коли серед її діячів знайдуть ся зломисні люди, що мріяли би про розбитє нашої державної єдности, що підривали би своїми фальшивими науками основи суспільного ладу. Уємні напрями нашої полїтичної преси викликали репресивні заходи проти неї, але заходи ті, придавляючи деякі орґани преси, не розширювали ся на цїлу лїтературу в загалї, а преса противного напрямку навіть була піддержувана і запомагана всякими способами. Недовірє до преси викликало в 1872 р. доповненя "къ временнымъ правиламъ" 1865 р., але те недовірє не посягало нї на істнованє великоруської преси, нї лїтератури. Вважаємо проте неправдоподібним, аби зломисність деяких українських письменників могла

викликувати переслїдуванє в загалї цілої української лїтератури, переслїдуванє, якого першими жертвами упадуть Морачевський, льояльний патріот і побожний перекладач Четвероєвангелія, а разом із Морачевським і сьвященник Опатович, що не побачив виходу надрукованого вже ним другого виданя "Оповідань із сьвятого писання", виданя, вже дозволеного сьв. Синодом. Очевидно правительство, що видало розпорядженє 1863 року, руководило ся иншими, важнїйшими мотивами: "горячечная" дїяльність українофілів, як її називають обвинуватці, дїяльність, що сама по собі не була незаконною, могла — так думало очевидно правительство — довести до небажаних результатів, до духового відділеня України від Великої Росії, а духове відокремленє могло би довести і до полїтичного розпаду. Ось правдоподібні мотиви рішучого виступу, що зробив конець свобідному розвиткови української лїтератури. Сей виступ оснував ся в такім разї цілковито на припущенях, яких вартість і переконуюча сила дуже зглядна. Чому українська грамотність мала вести власне до розєднуваня, сього не вияснено. Лїтература буває передовсїм відбитком реальних стремлїнь тої суспільности, до якої вона належить, а українська суспільність тих часів, як се видно з самих трактатів проти українофільського напрямку, признаного плодом чужоплемінної інтриґи, не стреміла до сепаратизму; вона жила одним спільним житєм із цілою руською суспільністю взагалї, в нїй являли ся ті самі додатні і ті самі уємні стремлїня, які дїлили суспільність і в великоруських центрах. Зрештою дальші подїї показали, що й пізнїйше, по заснованю і зміцненю галицької народньої партії, Українцї були далекі від сепаратистичних стремлїнь: коли такі стремлїня були би серед них, вони знайшли би собі вислів і на великоруській мові, користуванє якою не було Українцям заборонене. Великоруська мова могла так само успішно, як і українська, служити оружєм пропаґанди в користь сепаратизму, коли Українцї занялись би колибудь серіозно думкою про заснованє окремої держави. Ідея поко-

рила би собі форму: пропаґанда по великоруськи пішла би не меньше успішно, як пропаґанда по українськи. Виступ проти мови не здавив би думки, коли б вона дійсно назріла серед Українців. Ми маємо повну основу протиставити наведеному висше припущеню инше: свобідний розвиток української літератури впливав би на братнє єднанє Полудневої Росії з усею иншою. В українській літературі не було і не могло бути ніяких специяльних інтересів, чужих великоруській літературі; обі літератури працювали би над спільними питанями, що випливають із спільних державних і суспільних інтересів. А завдяки тому Україна переймала би ся що раз більше загально-руськими ідеями, загально-руськими стремлїнями. Ми віримо в культурну силу нашої великоруської літератури: її вплив забезпечений навіть на заході серед великих культурних націй Европи. Невжеж можна припустити, щоб із нею не пішла рядом у дружнїм гуртї і в повній сьвідомости єдности інтересів молода українська література? Повисші мотиви не позволяють нам признати обмеженя 1863 р. результатом дозрілого обсудженя і всесторонної оцінки інтересів великоруської народности, племени, літератури і держави: ми, на жаль, мусимо назвати їх плодом сумного непорозуміня.

Та те непорозумінє принесло гіркі плоди. Ми бачили, як безпосередно по розпорядженю 1863 р. Українцї переносять свою діяльність до Галичини. Ми бажаємо процьвітаня українській літературі, ми тїшимо ся її успіхами, хоч би у Львові або навіть в Америцї. Та з жалем перекочуємо ся, що вона переймає ся що раз сильнїйше ворожим відношенєм до Росії. Воно поясняєть ся по части відорваністю її від російського ґрунту; українська загранична література—а від 1863 р. майже вже не можна говорити про свою російську літературу на українській мові — роздивлює російські події з чужоземної точки погляду, не вдумуючись у них, не вглубляючись у них так, як се можна тільки російським горожанам, що жиють у своїй вітчинї і вміють через те розріжняти, що треба конче роз-

ріжняти, що вміють також прощати і надіяти ся. Та в значній части ворожий настрій до Росії галицької української літератури залежав від тих самих репресивних заходів, які обмежили царину українського друкованого слова: відібрати осьвіченим людям право писати рідною мовою, значить посягнути на те, що тим людям так само дороге, як дороге саме житє; посягнути на саме житє народа, бо в чім иншім воно виявляєть ся, як не в слові, посильнику думки, виявнику чутя, втіленю чоловічого духа? Держава, що не вміє забезпечити одного з найелєментарнійших прав горожанина — права говорити друком у рідній мові, розбуджує в горожанині не повагу до себе, не любов, але безпритомний страх за істноване. Сей страх зроджує незадоволенє і революційні стремліня. Сей страх обернув багатьох українофілів із щирих синів Росії, "чуждыхъ какихъ бы то ни было политическихъ цѣлей", на дорогу явного незадоволеня. Одна з наших висших урядових інституцій прийшла в 1876 р. до переконаня, "что вся литературная дѣятельность такъ называемыхъ украйнофиловъ должна быть отнесена къ прикрытому только благовидными формами посягательству на государственное единство и цѣлость Россіи." Сей висновок ослабляєть ся значно здогадом, висловленим також 1876 року не меньше авторітетною інстітуцією про те, що "въ писаніяхъ современныхъ дѣятелей украинофильства не только сквозитъ смута, но и высказывается явно мысль объ обособленіи Малороссіи отъ остальной Россіи, обособленіи пока еще только литературномъ, но за которымъ естественно и даже необходимо должно послѣдовать стремленіе къ обособленію политическому"; але все-ж не можна не признати, що сїмдесяті роки дійсно прославили ся виступом Українців проти тих державних порядків, при яких їм доводило ся тратити право говорити друком у рідній мові. Чим же були викликані ті напади, як не репресивними заходами 1863 року, що віддали українську літературу на цїлковиту самоволю цензури і місцевої адміністрації?

Заходи ті були тим небезпечнійші для державного ладу,

що вони не були убрані в форму закона. Звідси роздразговане против бупім то самоволі місцевих властий, нарікане на державні порядки, що не забезпечують елементарної законности. Звідси також дружні зусиля Українців провести свої книжки навпаки і на перекір придирливій цензурі. І так у 1873—1875 роках їм удало ся задрукувати до двацяти книжок ріжного змісту.

Адміністраційне розпоряджене, аби полишити ся дійсним, не бути привчаленим через житє, яке надто не знає про нього і непідготовлене до нього (бо лише закон є загально-обовязковою і загально відомою юридичною нормою) — таке розпорядженє треба поновляти від часу до часу і при тім у що раз острійших формах — відповідно до того, на скільки показало ся безсильним попереднє розпоряджене. Розпоряджене 1863 р. прийшло ся поновити в 1876 р., лиш у ще категоричнійшій і твердшій формі: не оголошений закон 18/30 мая узброює першою своєю точкою цензуру проти ввозу "какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малорусскомъ нарѣчіи". Такий поступок признав усю галицьку українську літературу нелеґальною: признано нелеґальним навіть саме істноване такої літератури — а се могло послужити тільки до більшого озлобленя робітників української літератури, приневолених недобровільно перенести свою діяльність у заграничну Русь. І в тій заграничній Руси писали ся по українськи не тільки політичні статї, звернені проти Росії: там розвивала ся політична література, присьвячена своїм місцевим інтересам, там оброблювано нашу давню літературу й історію, укладано букварі і граматики, хрестоматії і словарі, видавано сьвяте Письмо, друковано в кінці невинні що до змісту вірші і пісні. І на все те в Росії наложено заборону лише тому, що воно друковане по українськи.

Друга точка закона 18/30 мая 1876 р. в сути річи затверджує розпоряджене 1863 р., дозволяючи друкувати по українськи тільки твори красної літератури: застереженє, яке по-

зволяє друкувати історичні документи і памятки, дуже характерне, коли порівняти його з твердженями деяких публіцистів про те, що укр. мова видумана лише недавно, що вона є одним із плодів польської інтриґи, яка стремить до роз'єднаня руської сім'ї і руської народности. А тимчасом із точки а) другого параґрафу видно, що є історичні документи і памятки, писані по українськи. Так, укладачам проєкту закона 1876 р. було очевидне, що думка авторітетних публіцистів — і не самих публіцистів — про те, що хтось колись там видумав українську мову —не що инше, як плід неуцтва або злобної видумки: українська мова має навіть свою історію. Та разом із тим текст другого параґрафу сього закона виявляє нову і до того часу невідому точку погляду: із нього можна догадувати ся, що — по думці укладачів проєкту — зближеню української мови з великоруською стоїть на перешкоді видумана українофілами правопись і зажадати, аби "въ произведеніяхъ изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія". Через те перед нами взірець найординарнійшого змішаня двох цілковито відмінних появ: мови і письма. Ніяка система правописи не може витиснути ніякого впливу на мову, що розвиваєть ся на цілковито незалежних від людської волї законах. Тимчасом накидуванє мові неприродної їй правописи відбиваєть ся незвичайно фатально на книжковім обороті; така правопись спинює вихід книжки і придавлює через те далеко сильнійше свобідну думку, свобідну творчість, ніж усякі цензурні обмеженя. Ми далекі від думки приписувати укладачам закона 1876 р. жорстоке бажанє при помочи узаконеної ним правописи стримати розвиток навіть красної лїтератури української (бо стримувати "вредныя направленія" в дотичних творах приписано правилом про те, "чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотреніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати"); через те ми приневолені думати, що ними руководила думка зблизити при по-

мочи правописи українську мову з великоруською. Дивний погляд! Передовсім — що розуміти під жаданєм держати ся "общепрьнятаго русскаго правописанія?" Коли розуміти жаданє закона 1876 р. так, що прим. українські слова: віра, дід, місто — мають явити ся в великоруській одежі: вѣра, дѣдъ, мѣсто, т. є. аби звук і передавано буквою ѣ, питаємо, хто заборонить Українцеви передати буквою ѣ звук і також приміром у словах: лід або ніс? — і він напише їх лѣдъ, нѣсъ. Чи виграє на тім справа зближеня з великоруською мовою, де ті слова звучать ледъ, несъ? Коли наслідком накиненої правописи Українець має писати мыло з ы, а мило з и, де знайдеть ся коректор, той учений справлювач, що потрафить в українськім звуці и розріжнити для кождого випадку два ріжні звуки, злиті в одно ледви чи ще не в дотатарську епоху? І про те змішанє и та ы будуть грімко сьвідчити передовсім ті історичні українські документи, при яких друку закон вимагає "безусловно" задержувати правопись оріґіналів, не підправляючи її і в напрямі загально-принятої великоруської правописи. А коли розходить ся не про загально приняту правопись, але лише про загально приняті букви в великоруській азбуці, то чому заборонено писати віра, ліс зам. вира, лисъ, коли і — великоруська буква (міръ), і чому український звук и, що не мягчить попередього співзвука, приказано віддати через ы, а не и. У всякім випадку українське письмо могло би зрівняти ся з великоруським зі зверхнього боку найшвидше, коли би задержано правопись Українця, Максимовича. Але кому потрібне таке зверхнє зближенє?

Третя точка роздивлюваного закона заборонює ріжні сценічні представленя і відчити на українській мові. З розпоряджения 1863 р., надто з другої точки закона 18|30 мая 1876 р. можна було догадувати ся, що правительство мало намір вказати українській літературі приписані границї і через те вплинути на її розмежованє з великоруською літературою, т. є. що воно взяло на себе задачу, яку могло сповнити тільки свобідне,

неспинюване супірництво обох руських літератур. Але третя точка сього закона доказує вже просто вороже відношенє навіть до української красної літератури, бо переслідує сценічні представленя творів, що дотикають тої літератури. Ще більше, дозволяючи видаванє українських драм, комедій, траґедій і забороняючи вивести їх на сцені, правительство обмежує також уживанє живої мови, що видно ще яснійше з заборони "чтеній на малороссійскомъ нарѣчіи". В кінці та сама третя точка закона 1876 р. проганяє українську мову з такої царини, в якій, здає ть ся, в ніякім випадку не можна заступити її великоруською мовою: заборона друкованя текстів до музичних нот на українській мові проганяє ту мову з романса і пісні і рівняєть ся забороні співати по українськи. Від 1876 р. в українській мові не можна ні співати, ні говорити публично, а друкованє творів красної літератури поставлене під остру цензуру.

Лише горяча любов до рідної України помогла українській осьвіченій суспільности перенести тяжкий і зовсім незаслужений удар.

В 1881, як ми бачили, зроблено кілька полекш у тих тяжких умовах, в які було поставлене українське слово: дозволено друк словарів і текстів до музичних нот. Полекші ті зроблено очевидно тільки в інтересах великоруської суспільности: позбавити її можливости знайомити ся з українською штукою на сцені і в музичнім виконаню — признано несправедливим; позбавити великоруську науку знайомости з богатим складом української лексики — признано небажаним. До інтересів українського народа не звертала ся думка законодавця, не звертала ся до них до самих остатніх днів, коли затверджена царем 21 січня с. р. постанова комітету міністрів поставила на чергу питанє про відміну законів 1876 і 1881 р.

Знайомість із історією цензурних утисків українського друкованого слова переконує про те, що вони викликані не правильним поглядом на державні користи і потреби, але ріж-

ними принадками і односторонною оцінкою суспільних рухів шісьдесятих і сїмдесятих років.

Розглянене аргументів, піднесених у публїцистиці проти істнованя української лїтератури, проти її самостійного і свобідного розвитку, а за її обмеженями, привело до висновка, що ті арґументи оперті раз на односторонім розуміню історії українського народа і його мови, друге на тенденційнім стремлїню обмежити права української народности в хосен неправильно зрозумілих велико- і загально-руських інтересів.

Перестудіоване тексту правительственних розпоряджень 1863, 1876 і 1881 року вияснило нам ту шкоду для духового розвитку української народности і ту шкоду для російської держави, які були неминучим наслїдком їх появи. Цензурна практика, оперта на тих розпорядженях, доказала всю даремність зусиль, звернених на здавлене того, що видвигнене дійсними, житєвими потребами людности.

І так знайомість із минувшиною питаня, порушеного тепер, приневолює нас висловити ся за потребою відміни одобреного царем розпорядженя 1863 р. і приказів 1876 і 1881 років.

Ся відміна представить ся нам іще більше невідкладною, ще більше конечною, коли полишимо минувшину і звернемо ся до теперішности, коли тільки подумаємо над культурними потребами українського населеня Полудневої Росії. На ті власне потреби вказав у своїм журналї з 28 і 31 грудня 1904 р. комітет мінїстрів: "продолжающееся примѣненіе наложеннаго запрета — читаємо в витягах із того журнала — значительно затрудняя распространеніе среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія книгъ на понятномъ для крестьянъ нарѣчіи, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго уровня крестьянъ малороссійськихъ губерній".

Комісія має можливість потвердити кожде слово наведеної заяви комітету мінїстрів цїлим рядом даних.

По перше—не підлягає сумнївови, що нинїшній низький

рівень культурного розвитку селян українських ґуберній повинен стати предметом найповажнійших і невідкладних турбот Росії. Той низький рівень, доказаний поміченями багатьох безпристрасних дослїдників, звернув уже давно на себе увагу земств і сїльсько-господарських комітетів українських ґуберній і багато їх входило перед правительство з просьбами допустити популярні виданя на українській мові. Економічна рада чернигівського ґубернського земства доказала в 1902 р. конечність розширеня брошур і инших видань із царини сїльського господарства на місцевих народнїх мовах. Те саме висловив і борзненський (чернигівської ґубернії) сїльсько-господарський комітет. На конечність популяризації практичних відомостий на українській мові вказував полтавський і новомосковський (катеринославської ґубернії) сїльсько-господарський комітет. На вагу популяризації сїльсько-господарських відомостий вказував у своїм рефераті ананіївському сїльсько-господарському комітетови відомий автор брошур із сїльського господарства на українській мові Чикаленко. Аґрономічний з'їзд у Москві 1901 р. постановив просити дозволу видавати книжки і сїльсько-господарську ґазету на українській мові. Кустарний з'їзд у Полтаві 1902 р. висловив ся за виданєм книжок і підручників для кустарів в українській мові. Сїльсько-господарські товариства миргородського і полтавського повіту просили також дозволу видавати сїльсько-господарські книжки в українській мові і т. д. Про конечність відміни обмежень, установлених для української мови, як провідники в народ у загалї знаня, підносили просьби земства: херсонське ґубернське в 1880 р., чернигівське повітове в 1880 р.. полтавське ґубернське в 1904 р, і сїльсько-господарські комітети: хотинський (бесарабської ґубернії), бердянський (таврицької ґубернії), хорольський і лохвицький (полтавської ґубернії) і багато инших. Комісія приводячи всї ті дані, розсїяні по ріжних друкованих жерелах, поміщує в додатках до отсього меморіялу

отриману замітку С. Ф. Русової, де зсумовано цілий ряд помічень у царині позашкільної народньої осьвіти.

По друге, зовсім справедливий відклик комітету мінїстрів до того, що закони 1876 і 1881 р. утрудняють ширенє корисних відомостий між українською людністю на зрозумілій селянам мові. Комісія мала під рукою цілий ряд віродостойних даних, які сьвідчать про трудність розуміня великоруської книжної мови Українцем. Деякі такі дані наведені і в згадуваних додатках. Належить особливо зазначити, що Українцеви трудно розуміти великоруські книги, присьвячені викладови навіть найелєментарнійших відомостий по причині ріжниці обох мов в означуваню предметів для буденного ужитку; слова: лошадь, меринъ, телѣга, одонье, омшеникъ, овинъ, рига, клѣть, подволока, полынья, глазъ, лобъ, затылокъ, туча, молнія, радуга, колодезь, прудъ, мельница, мельникъ, боровъ, кукушка, тряпка, изба, калитка, форточка, пѣтухъ, насѣдка, нашесть і ин. незрозумілі або мало зрозумілі Українцеви. Найвимовнійшим прикладом того бувають трудности, зазнавані навіть осьвіченими Українцями при знайомости з нашою книжною мовою; про ті трудности говорить багато дослїдників, починаючи від трипятих і сорокових років минулого столїтя. І не даром, очевидно, Українцї звертали ся так радо і звертають ся до рідної мови для висловленя на письмі своїх думок і почувань.

Комісія має підставу думати, що ширенє книжок між українською людністю на рідній для неї мові пішло би далеко швидше, як на великоруській. І на те є дуже численні докази; про те говорить сам факт успішного ширеня на Україні книжок, друкованих у Галичині, при чім таке ширенє не задержуєть ся перед заборонами, що грозять горожанам, у яких знайдуть ся приміром твори Шевченка або Котляревського у львівських виданях, дуже поважними неприємностями аж до відсиджуваня в тюрмі. Українські письменні селяни накидують ся ласо на все написане їх рідною мовою: за браком леґальної лїтератури на українській мові, нелеґальна ширить ся тим сильнійше і тим

більше впливає на людність. Сей факт ілюстрований доволї в письмі бувшого справника III, поміщенім у 9 ч. "Гражданина" за 1905 р.

Комісія має також підставу думати, що відміна заборони друкованого українського слова вплине не лише на зріст знаня в народнїх верствах при помочи розширеня серед Українців науково-популярних видань, але й на загальне піднесенє культурного вигляду народа. Не можна не признати, що зневажливе відношенє до рідної мови потягає за собою неґативне відношенє і до сім'ї і до родини, а се не може не відбивати ся і то як найшкідливійше на моральнім складї сїльської людности України.

Нашому правительству не можуть бути очевидно чужі інтереси осьвіченої частини російської, а тим самим і української суспільности. Закони 1863, 1876 і 1881 р. дають деяке право на розвиток самої тільки красної лїтератури. Але красна лїтература є тільки одним із способів виявленя духового житя осьвіченого чоловіка. Край продукує не самих лїтератів: він видає і мислителїв і учених і публїцистів і суспільних діячів. Заборонювати тим людям те, що дозволене працївникам у царинї красної лїтератури, заборонювати їм писати і друкувати по українськи — несправедливо. По надто се ще, як ми бачили, й неможливе: Українцї друкують свої наукові працї, публїцистичні трактати, свої думки і розслїди у Львові, Віднї, Чернівцях. Ми бажали би, аби українська лїтература в цїлім своїм складї лишила ся російською. Ми вважали би корисним звернути сили й здібности талановитих Українців у користь країни, що їх виховала. Великоруську народність, сильну не лише самою численністю, не лякає істнованє польської, нїмецької, латиської, вірменської, грузинської, жидівської, татарської лїтератури у границях Росії. Чого-ж лякати ся української? Поляки, Нїмцї, Вірмени мають крім того свої осібні національні інтереси: вони не змішали ся з великоруським народом, культурні і віроісповідні ріжницї між ними і великоруською

людністю дуже значні. Але Українці цілою сукупністю своєї діяльности в користь російської держави і російського суспільства являють ся вірними і випробуваними синами руського народа: вони пишуть разом із нами у великоруських ґазетах і журналах, читають разом із нами лекції, видають наукові підручники, беруть участь у громадських зібранях і говорять також разом із нами по великоруськи. Чи-ж вони переміняять свій руський напрям, коли їм позволять говорити й писати на рідній українській мові.

Обмежуючі заборони 1863, 1876 і 1881 р. пригнітають творчі здібности осьвічених Українців: користувати ся нерідною, незвиклою з дитинства, не всесаною з матірнім молоком мовою для втіленя творчої думки і фантазії можна лише при особливім лінґвістичнім таланті. Тяжкий стан українського письменника малює нам письмо д. Леонтовича, присланe ним Д. Л. Мордовцеву і передане д. Мордовцевом комісії.

Показуєть ся отже, що в таких ненормальних умовах духового і розумового житя жиє в Росії народність, що числила в січні 1897 р. до 23 міліонів 700 тисяч душ!

Через те комісія рішаєть ся з повним переконанєм на закінчене свойого реферата повторити отсї слова Ю. Ф. Самаріна, виповіджені ним 1850 р.: "Пусть же украинскій народъ сохраняетъ свой языкъ, свои обычаи, свои пѣсни, свои преданія; пусть въ братскомъ общеніи и рука объ руку съ великорусскимъ племенемъ развиваетъ онъ на поприщѣ науки и искусства, для которыхъ такъ щедро надѣлила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ея стремленій: пусть учрежденія, для него созданныя, приспособляются болѣе и болѣе къ мѣстныъ его потребностямъ".

Переклав *В. Гнатюк.*

ІСТОРИЧНА ЗАПИСКА К. А. ВОЄНСКОГО

Предложена начальникови Головної управи в справах друку д. 12 падолиста 1900 р. в справі обмежень українського письменства.

Провідним прінціпом для цензурного уряду при роздивлюваню друкованих творів на малоруськім нарічю служить найв. наказ із 18 мая 1876 р. з пізнійшими доповненями.

В серпні 1875 р. з огляду на завважене оживленє діяльности тзв. українофілів була покликана за найв. наказом спеціяльна Рада над сим питанєм під проводом міністра внутр. справ ґенерал-адютанта Тімашева, в якої склад входили: міністер нар. просьвіти. обер-прокурор св. Синода ґраф Д. А. Толстой, головний начальник III відділу власної Його Імп. Вел. канцелярії ґен.-адют. Потапов і голова київської Археоґрафічної комісії, тайний радник Юзефович.

При обмірковуваню питаня Рада опирала ся головно на комунікатах тайного радника Юзефовича і по части на відомостях зібраних Головною управою в справах друку і III відділом власної Й. І. В. канцелярії.

На думку тайного радника Юзефовича ідея малоруської самостійности являла ся видумкою австрійсько-польської інтриґи і не мала ґрунту в історії та в дусі малор. народу. Пропаґанда українофілів до остатнього часу не мала успіхів; важне значінє вона здобула аж від заснованя в Київі відділу Імп. Р. Ґеоґрафічного товариства, в якого склад війшли особи крайне "неблагонамірені", а сучасне українофільство маскує собою ідеї соціялізму і тому вимагає енерґічних заходів для запобіженя лихови.

Із відомостий Головної управи в справах друку Рада добачила, що цензурний уряд у літературній діяльности українофілів бачить змаганє — відокремити ся від великоруської літератури, а за тим тайний замах на державну єдність Росії.

Третій відділ власної Й. І. В. канцелярії звернув увагу на розширюванє серед сільської людности книг і брошур на малоруськім нарічю, хоч і дозволених до друку цензурою і в свойому змісті вільних від антіправительственного характеру, але роздаваних із наперед повзятою метою.

На підставі тих уваг Рада признала, що українофільський рух походить із "превратного" переконаня про різку ріжницю між малоруським і великоруським нарічями і має кінцевою метою зразу літературне, а далі й політичне відокремленє Малоросії від решти Росії, а се явище небезпечне. Супроти сього Рада постановила: 1) завести обмежаючі постанови що до Київського відділу І. Р. Ґеоґр. Товариства; 2) уставити догляд над учителями і бібліотеками всїх шкіл малоросийських ґуберній: 3) запомагати русофільську галицьку ґазету "Слово", і нарешті для зупиненя розширюваня книг і брошур на малоруськім нарічю випрацювала ось які правила:

1. Не допускати довозу в границї імперії без окремого на се дозволу Головної управи для справ друку ніяких книг і брошур видаваних за границею на малоруськім нарічю.

2. Друкованє і видаванє в імперії оріґінальних творів і перекладів на тім нарічю заборонити з виємком лише а) історичних документів і памяток і б) творів красної словесности, з тою одначе умовою, аби при друкованю історичних памяток безумовно захсвував ся правопис оріґіналів, а в творах красної словесности щоб не допускати ніяких відступок від загально принятого правопису і щоб дозвіл на друк творів красної словесности давав ся не инакше, як по перегляді рукопису в Головній управі для справ друку.

3. Заборонити також ріжні сценічні вистави і відчити на малоруськім нарічю, а також і друкованє на ньому текстів до музикальних нот.

Постанови Ради були затверджені царем д. 18 мая 1876 р., при чім надто цар наказав замкнути київський відділ І. Р. Ґеоґр. товариства в його тодїшньому складі.

В р. 1881 висше згадані правила були піддані перглядови з причини поданих міністрови внутрішніх справ відзивів: київського, подільського і волинського ґенерал-ґубернатора ґенерал-адютанта Черткова і тимчасового харківського ґенерал-ґубернатор князя Дондукова-Корсакова. Перший підніс, що остра постанова 1877 р., принята без відома і згоди місцевої адміністрації, не оправдує ся дійсною потребою і викликає лише небажане роздразненє серед південно-руської інтелїґенції. Признаючи пожаданим скасованє обмежень 1876 р. задля зміцненя довіря до правительства, ґенерал-адютант Чертков радив поставити літературні твори на малоруськім нарічю в однакові цензурні умови з творами на обще-руськім язиці. Князь Дондуков-Корсаков думав, що правила 1876 р. не лише не осягнули цїли, але викликали незадоволенє навіть у щирих прихильників єднаня з Росією і для того домагають ся значного злагодженя: на його думку треба зняти заборону сценїчних вистав і музикальних творів на малоруськім нарічю; виданє творів на малор. нарічю треба допускати залежно від їх змісту; учителям початкових шкіл у малоруських ґуберніях треба позволити давати поясненя протягом першого року науки по малоруськи. Лише повна заміна російської мови малоруською хоч би лише в початковій школї могла би вважати ся небажаною для державної єдности.

Після всепідданнїйшого реферата міністра внутрішніх справ ґрафа М. П. Ігнатьєва царь наказав обміркувати питанє про правила 1876 р. в окремій Радї при участи тайного радника Побідоносцева, державних секретарів Островского і Сольского і начальника Головної управи для справ друку, гофмайстра князя Вяземского. Рада признала потрібним задержати правила 1876 р. в силї і на далї, поробивши в них лиш ось які поповненя, що не змінюють принціпів положених в основу правил:

1) Пункт 2 правил доповнити поясненєм, що до числа видань, які позволяєть ся друкувати на малор. нарічю, додають

ся словарі, під умовою, щоб вони друкували ся з захованєм загально-російського правопису, або правопису уживаного в Малоросії не пізнійше XVIII в.

2) Пункт 3 вияснити в тім напрямі, що драматичні штуки, сцени і куплети на малор. нарічю, дозволені до вистав давнійше драматичною цензурою і які можуть на ново бути дозволені Головною управою для справ друку, можуть бути виставлювані на сцені, але за окремим в усякім разї дозволом ґенерал-ґубернатора, а в місцях не підвладних ґенерал-ґубернаторам за дозволом ґубернаторів, і що дозвіл на друкованє на малор. нарічю текстів до музикальних нот, під умовою загально принятого російського правопису, полишаєть ся Головнії управі для справ друку — і

3) Зовсім заборонити уряджене специяльно-малоруського театру та формоване труп для виставлюваня штук і сцен виключно на малор. нарічю.

Постанови сеї Ради затвердив цар д. 8 жовтня 1881 р., при чім ся постанова, так само як і первісні правила з 1876 р., не були опублїковані.

В р. 1884 по рефераті Міністрови внутрішнїх справ ґрафу Д. А. Толстому Головна управа для справ друку циркулярно упімнула начальників ґуберній, аби доконче слїдили, шоб у репертуар малоруських труп входили російські штуки, і в загалї пильнували за українофілами, що знарядом своєї пропаґанди вибрали сцену.

В р. 1892 (д. 2. січня до ч. 96) С. Петербурському цензурному комітетови предложено незалежно від безумовної заборони перекладів із російського на малоруський язик, що просто супротивляло ся пунктови 2 височайше затверджених правил 1876 р., особливо остро переглядати всї орїґінальні малоруські штуки, забороняючи при тім не лише все суперечне з цензурними правилами, але при найменшім до сього приводї вменшуючи число таких творів у цїлях чисто державних.

В р. 1895 Головна управа для справ друку предложила не допускати до друку книжок і збірок на малор. нарічю, призначених для дитячого читаня, хоча-б по сути свого змісту вони й являли ся "благонаміренними" (Пропозиция С. Пб—ського ценз. комітету з д. 2. грудня 1895 до ч. 7143).

Поруч із висше наведеними обмежаючими розпорядженями Головна управа для справ друку признавала іноді можливим дозволяти до друку, в виді виємків, невеличкі популярні брошури на малор. нарічю, коли користь від розповсюдженя подібних видань серед народа була зовсїм очевидна і потверджувала ся відповідними властями.

Виложеним тут вичерпуєть ся матеріял, що послужив основою для практикованих доси обмежаючих постанов що до малоруської лїтератури. Годї не зазначити, що в мотивах, якими кермували ся ініціятори закона 1876 р., малоруський лїтературний рух набрав зовсїм одностороннего забарвленя. При оцїнцї того руху зовсїм полишено на боцї культурно-історичну точку погляду, а одиничним полїтичним мріям (в оріґ. увлеченіямъ) деяких представників тзв. українофільства надано дуже широке узагальненє. Так напрям одного з основателїв київського відділу Імп. Р. Ґеоґр. товариства, Драгоманова, дав тайному радникови Юзефовичу підставу до висновка, що всї загалом українофіли, се небезпечні полїтичні аґітатори з ярко сепаратистичними тенденціями. Особливо характерне те, що при рішеню питаня, якому надавано таке важне державне значінє, зовсїм не взято на увагу поглядів місцевої адміністрації (в особах київського і харківського ґенерал-ґубернаторів), і така остра міра, як правила 1876 р., була уставлена майже виключно під вражінєм сьвідоцтв одної особи — тайного радника Юзефовича, який поклав клеймо злочинности на поконвічні і в своїй сути нешкідливі прояви любови до рідного краю, якими все визначали ся Малоруси. Ся заборона, що в р. 1876 впала на малоруське слово зо страху перед небезпечними ідеями, яким воно може служити виразом у деяких фантазерів

(мечтателей), була рівносильна заборонї вживати сїрники зо страху перед пожежею, що може виникнути з них.

Малоруський лїтературний рух, якого корінє лежить у побутовій, історичній минувшинї Малоросії, відповідає двом орґанїчним змаганям малоруської інтеліґенції: потребі живописувати окружаюче житє найріднїйшими йому фарбами, і бажаню дати народній масї просьвіту в найдоступнїйшій для неї формі. Полїтичний характер у малоруськім лїтературнім руху являєть ся елєментом припадковим, напливовим, і сепаратизм ледви чи властивий історії й духови малоруської народности. На думку ґен. адют. Черткова проповідники сепаратизму хоч би й знайшли ся, зустрілиби серед місцевої людности такий сам опір, який у 1863 роцї даний був проповідникам польщини. Соціялїзм і демаґоґічні змаганя, в яких обвинувачував українофілів тайний радник Юзефович, лиш через непорозумінє могли бути звязані з питанєм про язик і правопис. При нормальних умовах розвою малоруське письменство спокійно заняло би своє місце як помічна побічна словесність при загально-російській і так само мало загрожувало би державній єдности Росії, як мало загрожує єдности Франції провансальська лїтература або німецький Plattdeutsch єдности сучасної Німеччини і як нарештї не грозить самій Росії істнованє лїтератур польської, грузинської, вірменської, латишської і т. п.

Тимчасом правила 1876 р., лиш по троха злагоджені постановами 1881 р., ставлять малоруське письменство — ту відміну загально-російської лїтератури — в виємкове і важке положенє чогось чужого, засудженого, антіурядового. Ненормальність так поставленого питаня почуває сама цензурна власть, яка в своїм поводженю з подаваними на її розглянене малоруськими рукописами протягом минулих 25 лїт нерідко виявляла значну хиткість, то допускаючи до друку заборонені законом 1876 р. популярно-наукові брошури з огляду на їх безсумнївно корисний зміст, а значить, зовсїм незалежно від ідеї шкідливости малоруського наріча в творах не-беллєтри-

стичних, — то з другого боку заборонюючи такі твори красної літератури, як дитячі казки, в яких буцім то добачувано особливу небезпеку українофільської пропаґанди. Таку саму хиткість бачимо в відносинах цензури і до перекладів на малор. наріче, які залежно від ріжних толковань закона 1876 р. з разу без перешкоди дозволяли ся*), а в останнїх часах безумовно забороняють ся.

Природним наслїдком такого положеня було з одного боку зазначене місцевою висшою адмінїстрацією вже по пятилїтнїм дїйстві правил 1876 р. незадоволене і роздразнене навіть у найбільше благонаміренних кругах малоруської інтелїґенції, а значить, власне той роздор між обома народностями і те обопільне, чисто штучне відчужене, для яких уникненя були й вироблені самі правила. З другого боку заборона кинена на лїтературну творчість малоруських письменників у Росії породила недовіре і навіть вороже відношене до Росії в значній части австрійських Малорусів, на яких погляд правила 1876 р. дусять саму сущну потребу чоловіка — свободу користувати ся рідним словом. Нарештї дїйство обмежаючих правил викликало ще більшу інтензивність у розвою малоруської лїтератури в Галичинї, де вплив сусїднїх народностий — польської, німецької, мадярської — зазначив ся богатим внесенєм чужоземних елєментів у галицьку лїтературу, справдї відокремлюючи її від обще-російської.

З огляду на все виложене висше було-б дуже пожадано змінити нарештї уставлену правилами 1876 р. точку погляду на малор. лїтературу і поставити малоруські твори що до їх цензурного дозволу в однакові умови з творами обще-російської лїтератури.

Переклав *Ів. Франко.*

---

*) В роках 1881—1882 надруковано ряд перекладів Александрова і Старицького, з Лєрмонтова, Крилова, Шекспіра, Байрона, Міцкевича, Гайне, Сирокомлї і ин.

VP